

Structuursignalen in informerende teksten

Over leesonderzoek en tekstadviezen

1. Leesonderzoek en tekstadviezen

In taalbeheersing en tekstwetenschap wordt onderzocht hoe taalgebruikers communiceren, met name op het niveau van tekst en *discourse*. Ook worden adviezen gegeven en richtlijnen ontworpen voor een effectievere wijze van communiceren. De verhouding tussen communiceren en ontwerprichtlijnen enerzijds, en het ‘fundamentele’ onderzoek anderzijds, is lang niet onproblematisch. Vragen die regelmatig opkomen zijn: Wat heeft dit onderzoek met tekstoptimalisering te maken? Of: waar zijn die adviezen eigenlijk op gebaseerd?

In dit artikel¹ begeef ik me in dat spanningsveld, meer specifiek dat tussen leesonderzoek en tekstadviezen. De algemene vragen zijn: In hoeverre zijn adviezen om schriftelijke communicatie te verbeteren gebaseerd op onderzoek naar tekstbegrip? En in hoeverre is onderzoek naar tekstbegrip bruikbaar voor schrijfadviezen? Bij de beantwoording van die vragen beperk ik me tot één tekstkenmerk, één teksttype en tot (min of meer) recente adviesliteratuur; ik onderzoek de rol van explicitering van de tekststructuur in informerende teksten, bij de ‘moderne schrijfadviseurs’ (Maureau, 1983) en in empirisch onderzoek naar tekstbegrip. Ik leg me daarbij toe op relationele structuursignalen. Daarmee bedoel ik linguïstische middelen die de structuur van de tekst expliciet maken, met name signalen die de coherentierelaties tussen de tekstdelen expliciet maken. Het gaat daarbij om voegwoorden en voegwoordelijke bijwoorden als *want*, *bovendien* en *daarom*, signaalwoorden als *Ten eerste* en *Ten slotte*, en signaalzinnen als *Het probleem is en De oorzaak daarvan is...* De

Samenvatting

Dit artikel gaat over het spanningsveld tussen communicatie-adviezen en ontwerprichtlijnen enerzijds, en ‘fundamenteel’ onderzoek naar schriftelijke communicatie anderzijds; meer specifiek gaat het over de relatie tussen leesonderzoek en tekstadviezen. Het spitst zich toe op de rol van explicitering van de tekststructuur in informerende teksten, en met name op relationele structuursignalen, die de coherentierelaties tussen de tekstdelen expliciet maken (connectieven en signaalwoorden of -zinnen). Daarover worden veel adviezen gegeven, zonder dat die duidelijk gefundeerd zijn. Een literatuuroverzicht en een bespreking van twee experimenten laten zien dat het theoretisch plausibel is dat signalen helpen bij het lezen, omdat ze de lezer instrueren bij de constructie van coherentie. Bovendien kunnen dergelijke signalen, met name wanneer positief causale relaties worden geëxpliciteerd, leiden tot snellere verwerking van tekstuele informatie, zonder dat dit ten koste gaat van tekstbegrip. Verder onderzoek wordt besproken, alsmede de bruikbaarheid van dergelijk leesonderzoek als fundament voor schrijfadviezen over begrijpelijkheid.

term *informerende teksten* gebruik ik voor al die teksten waarbij het primaire communicatieve doel van de schrijver is de lezer te informeren en *niet* om de lezer te vermaken of te overtuigen.

Ik begin dit artikel met een kort overzicht van de belangrijkste adviezen. Daarbij is de specifieke vraag: Welke schrijfadvisen bestaan er over dit onderwerp? In paragraaf 3 stel ik de tweede specifieke vraag: Wat is de invloed van structuursignalen op het begrijpen van informerende teksten? Het antwoord geef ik in de vorm van een literatuuroverzicht (paragraaf 3), gevolgd door de presentatie van twee leesexperimenten (in paragraaf 4, 5 en 6), in min of meer detail. Tot slot keer ik in paragraaf 7 terug bij de adviezen: Hoe is de verhouding tussen leesonderzoek en tekstadviezen? Hebben ze elkaar iets te zeggen? Hoe moet onderzoek eruit zien dat bruikbare gegevens oplevert?

2. Adviezen over het gebruik van structuursignalen

Om schrijvers van dienst te zijn bij het produceren van effectieve teksten zijn in de loop der jaren veel advies- en trainingsboeken geschreven. Als het gaat om het expliciet maken van de structuur, hanteren de auteurs van die boeken termen als structuuraanduiders (Janssen, 1996; Overduin, 1988; Renkema, 1989; Van der Spek, 1996), verbandwoorden (Doeve & Onrust, 1992) verbindingswoorden (Renkema, 1995; Van Hauwermeieren, 1981), en heel vaak signaalwoorden -en zinnen (Janssen, 1996; Nederhoed, 1993; Van Hauwermeieren, 1981; Looijmans & Palm-Hoebé, 1986; Steehouder et al., 1999).

Volgens de adviseurs kunnen veel verschillende doelen worden bereikt met het gebruik van dergelijke signalen. Zo zou het gebruik ervan de begrijpelijkheid, correctheid, toegankelijkheid, aantrekkelijkheid, duidelijkheid alsmede het leesgemak van teksten ten goede komen. Begrijpelijkheid (helderheid) en toegankelijkheid zijn de meest genoemde doelen. Zo noemt Renkema (1995, p. 25) het “van groot belang dat de schrijver aangeeft wat de functie van een alinea is en hoe de alinea’s samenhangen. Wanneer een schrijver bijvoorbeeld een uitspraak wil toelichten met een voorbeeld in een aparte alinea, dan is de lezer enorm geholpen als die alinea begint met *Bijvoorbeeld* of *Ter illustratie* (...) Door deze zogenaamde verbindingswoorden wordt de opbouw van een tekst snel duidelijk.”

Volgens *Leren Communiceren* (Steehouder et al., 1992) doorzien lezers de samenhang beter (p. 125) en kunnen ze teksten sneller doornemen en gemakkelijker samenvatten (p. 179) als gevolg van signaalwoorden en signaalzinnen. Doeve & Onrust (1992) noemen vooral de helderheid die ontstaat als gevolg van structuursignalen. “Bewijs uw lezers een dienst door alle verbanden die binnen de tekst aanwezig zijn ook echt uit te schrijven”... (p.52)

De conclusie uit dit korte overzicht is dat er veel adviezen worden gegeven over het gebruik van structuursignalen in teksten, en dat de meeste van die adviezen erop gericht zijn de begrijpelijkheid van teksten te vergroten. Schrijfadvisers hebben soms tamelijk specifieke ideeën over de manier waarop ze de lezer helpen. Voor zover valt na te gaan zijn de adviezen zelden of nooit gebaseerd op leesonderzoek², zie ook Schellens en Steehouder (1990).

3. Leesonderzoek naar explicitering van de relationele tekststructuur

In leesonderzoek wordt het begrijpen van teksten algemeen gezien als een complexe cognitieve taak. Een belangrijk onderdeel van die taak is de verschillende informatie-eenheden in de tekst met elkaar te verbinden. Het leggen van deze en dergelijke verbanden tussen tekstdelen (of eigenlijk: de representaties van die tekstdelen) wordt wel het construeren van een cognitieve tekstrepresentatie genoemd en de belangrijkste eigenschap van die representatie is dat deze samenhang, ofwel *coherentie* vertoont. Die coherente representatie wordt aangestuurd door allerlei linguïstische signalen in de tekst (Britton, 1994; Garnham & Oakhill, 1992; Gernsbacher & Givón, 1995; Noordman & Vonk, 1997; Sanders & Spooren, in druk, e.v.a.). Vaak wordt een onderscheid gemaakt tussen enerzijds referentiële coherentie en referentiële signalen als *De man, hij* en *-ie*, en anderzijds de relationele structuur met connectieven en lexicale signalen die de coherentierelaties expliciet aanduiden (zie bijv. Noordman & Maes, 1993; Pander Maat, 1994; Sanders, Spooren & Noordman, 1992).

Om theoretische redenen ligt het voor de hand om te verwachten dat explicitering van de coherentie-relaties van invloed is op het begrijpen van teksten. Lezers hebben een tekst immers niet begrepen als ze geen coherentie-relaties leggen, maar alleen de afzonderlijke zinnen hebben geïnterpreteerd. Een lezer die niet begrijpt dat er een causaal verband³ moet worden gelegd tussen de zinnen (1), heeft dat stukje tekst niet begrepen.

- (1) In december 1978 overheerste de Oostenwind tijdens de trektijd. Er zijn in jaren niet zoveel kraanvogels over Nederland gevlogen.

Een aannemelijke gedachte is dus dat expliciteringen van de coherentie-relaties, bijvoorbeeld door in (1) *daardoor* te gebruiken om de twee zinnen te verbinden, lezers helpen bij het construeren van die samenhangende representatie. Blijkt dat ook uit leesonderzoek? Hieronder bespreek ik experimenteel onderzoek naar de invloed van twee typen explicitering van relationele coherentie. Daarbij gaat het steeds om experimenteel onderzoek waarin verschillende condities worden vergeleken, meestal impliciete versus expliciete tekstversies.

3.1. Organiserende alinea's. In navolging van de onderwijspsycholoog Ausubel (1963), die de zogenaamde *advance organizer* introduceerde om leerprestaties uit tekstboeken te verbeteren, hebben tekstbegripsonderzoekers het effect nagegaan van organiserende alinea's die voorafgaand aan een tekst werden aangeboden. Zo'n *structural organizer* is een alinea die voorafgaand aan een experimentele tekst wordt aangeboden, en waarin informatie wordt verschaft over de structuur van de tekst, met name door het opsommen van de relaties die er zijn tussen de globale delen van de tekst die volgt, bijvoorbeeld zo: "Eerst komt het probleem van de ... aan de orde, daarna besteden we aandacht aan de oorzaken van dat probleem. Vervolgens ..." Slater, Graves & Piché (1985) vinden geen effect van zo'n *structural organizer* op de hoeveelheid informatie die lezers zich na het lezen van de tekst kunnen herinneren. Wel blijken de reproducties van de lezers van de tekst met organiserende alinea een betere globale structuur te hebben dan die van lezers zonder zo'n alinea. Er is sprake van een *kwalitatief* effect op de reproductie.

Ook Lorch, Lorch & Matthews (1985) vonden invloed van een dergelijke organiseren-

de alinea op de reproductie, maar de informatie in hun *organizer* was toegespitst op de onderwerpen die in de verschillende alinea's van de tekst aan de orde kwamen: "Deze tekst gaat over de landen X en Y. Eerst bespreken we de economische toestand in die landen, vervolgens komen de fysisch-geografische kenmerken aan de orde..."

3.2. Structuursignalen. In veel experimenteel onderzoek naar structuurmarkeringen is de tekststructuurbeschrijvingsmethode van Meyer (1975) gebruikt. Deze structuur kan worden geëxpliciteerd door middel van *signaling*: "Signaling is a non-content aspect of prose which gives emphasis to certain aspects of the semantic content or points out aspects of the structure of the content". (Meyer 1975:77).

Eén type signaling komt echt overeen met wat wij hier relationele structuursignalen hebben genoemd; Meyer spreekt nl. van signalering wanneer de structuur van relaties in de *content structure* gespecificeerd wordt. Dit vindt vooral plaats door het expliciet noemen van de zgn. retorische predikaten waarmee de tekststructuur wordt beschreven. Die retorische predikaten vertonen grote gelijkenis met coherentie-relaties. Een voorbeeld van dit type signaling is dan ook "The problem is.... A solution to this problem is.."

Meyer (1975) heeft de invloed van deze markeringen onderzocht door teksten met dezelfde inhoud zowel met als zonder signalen aan te bieden. Ze verwachtte dat de tekstuele informatie met signaling beter zou worden onthouden, omdat de aandacht van de lezer meer gericht zou zijn op de 'central organization' (Meyer, 1975:88) van de tekst. Het verschil bleek echter niet significant. Ze wijt het niet uitkomen van de hypothese aan de gebrekkige manipulaties (1975:163).

Meyer, Brandt & Bluth (1980) vonden wél invloed van de markering van de tekststructuur op de structuur van de geschreven reproductie geschreven door scholieren (*ninth grade students*). Ook Loman & Mayer (1983) vonden dit kwalitatieve recall-effect (bij *tenth grade students*). Volgens deze laatste auteurs ligt het voor de hand dat geen kwantitatief effect wordt gevonden; lezers worden er door de signalen slechts toe aangezet aan bepaalde tekstdelen meer aandacht te besteden. Daarom mag geen 'overall', kwantitatief reproductie-effect worden verwacht, maar een betere reproductie van de gesignaleerde delen, en als gevolg daarvan een betere organisatie van de reproductie.

Het is echter heel goed mogelijk dat de lezers in experimenten als deze een aantal markeringen direct na lezing slechts letterlijk reproduceren, zonder dat er een wezenlijk verschil is in de organisatiegraad van de tekst zelf. De onderzoekers concluderen dan simpelweg op grond van het vóórkomen van die markeringen in de reproductie-protocollen dat de teksten beter gestructureerd zouden zijn. Het verdwijnen van dit kwalitatieve recall-effect bij reproductie een week na lezing (Meyer, Brandt & Bluth, 1980), ondersteunt deze veronderstelling.

Britton, Glynn, Meyer & Penland (1982) onderzochten het effect van soortgelijke markeringen met behulp van de zogenaamde secundaire-taak techniek. Lezers moeten dan een tekst lezen op een beeldscherm en tegelijkertijd reageren op een tweede taak, bijvoorbeeld een geluidsignaal. De hoeveelheid tijd die lezers nodig hebben om te reageren op de tweede taak wordt gezien als een indicator van de cognitieve capaciteit die ze ter beschikking hebben: hoe sneller de reactie, hoe meer cognitieve capaciteit. De (in onderzoek onder-

Structuursignalen in informerende teksten

bouwde) aanname is dat die hoeveelheid beschikbare cognitieve capaciteit bepaald wordt door de primaire taak: het lezen van de tekst. De relaties die werden geëxpliciteerd waren van het type ANTECEDENT-CONSEQUENT (*therefore*), COMPARISON-CONTRAST ('likewise'), COLLECTION ('in addition to') en DESCRIPTION ('for example'). De tekst zonder dit type signalen bleek inderdaad een tragere reactietijd op te leveren voor de secundaire taak dan de tekst met signalen. De vrije reproductie-taak leverde echter geen significante verschillen op, en evenmin trad er verschil in totale leestijd op.

Een andere *on-line* methode werd gebruikt door Haberlandt (1982). Hij onderzocht in hoeverre connectieven als *therefore, so* en *however* als 'surface marker' de verwachting van de lezer sturen en zo het tekstbegrip vergemakkelijken. *However* is bijvoorbeeld een connectief dat markeert dat de informatie die volgt in strijd is met verwachtingen die men heeft op grond van al eerder verkregen informatie. De invloed van deze connectieven tijdens verwerking werd getoetst door het meten van de leestijd per zinsfragment. In (2) wordt een voorbeeld gegeven van de eenheden van de target-zin die apart werden aangeboden; deze staan tussen schuine streepjes (/).

- (2) The jet had just taken off. The left engine caught fire. The passengers were terrified.
They thought the plane would crash. However / the pilot / made a safe landing.

Door de leestijd van alle deelzinnen -behalve die van de conjunctie- op te tellen werd de leestijd per 'target-zin' verkregen. De target-zinnen *met* signaal bleken significant sneller te worden gelezen. Het verschil tussen de experimentele condities was vooral groot in de eerste twee deelzinnen. Een mogelijke conclusie is dat de lezer, wanneer deze geen connectief krijgt aangeboden, zelf moet infereren hoe de relatie van de nieuwe zin is met de voorafgaande tekst. Dit kost vooral aan het begin van de zin meer tijd.

Ook Lorch & Lorch (1986) gebruiken een onderzoeksmethode die informatie oplevert over het proces van verwerking om het effect te onderzoeken van wat zij noemen 'markeringen voor belangrijke informatie en samenvattingen' (importance and summary signals). De leestijd voor een samenvattingszin blijkt langer te zijn wanneer deze wordt vooraf gegaan door een samenvattings signaal (bijv. "the situation can be summed up as follows.") dan wanneer dat niet het geval is. In een tweede experiment bleek uit een reproductietaak dat informatie uit de zinnen die worden 'gesignaleerd' door een belangrijkheids signaal vaker wordt gereproduceerd dan informatie uit de zinnen die niet worden signaleerd. Deze resultaten suggereren opnieuw dat lezers tijdens tekstverwerking gebruik maken van linguïstische markeringen en dat een signaal hen aanzet tot een diepere verwerking. Dit zou een verklaring kunnen opleveren voor de invloed van de signalen op de hoeveelheid gereproduceerde informatie. Helaas is dat niet met zekerheid vast te stellen omdat in het ene experiment het proces en in het tweede het product van verwerking werd onderzocht.

Ook de invloed van connectieven op het leesproces is de laatste jaren uitgebreid onderzocht. Zo gingen Millis en Just (1994) na of de aanwezigheid van *because* ('omdat') van invloed was op de lezersrepresentatie onmiddellijk na het lezen. Lezers kregen twee zinnen te lezen die wel of niet met *because* verbonden waren en moesten vervolgens beoordelen of een testwoord (*probe*) in een eerdere zin was voorgekomen. De recognitietijd voor test-

woorden uit de eerste zin was sneller wanneer de zinnen verbonden waren door een connectief. Ook leidde de aanwezigheid van een connectief tot snellere en accuratere reacties op tekstbegripvragen. Deze resultaten laten zien dat het causale connectief inderdaad van invloed is op de representatie onmiddellijk na het lezen. Een soortgelijk resultaat werd gevonden door Deaton en Gernsbacher (in druk).

Samenvattend kunnen we stellen dat on-line data suggereren dat de aanwezigheid van linguïstische markeringen van tekststructuur tekstverwerking faciliteert (Haberlandt, 1982; Britton et.al., 1982; Lorch & Lorch, 1986; Deaton & Gernsbacher, in druk).

Data die betrekking hebben op de representatie na het lezen laten een veel minder consistent beeld zien. Soms wordt een kwalitatief structureffect voor reproductie geclaimd: markeringen zouden leiden tot beter gestructureerde recall-protocollen (Meyer et.al., 1980; Loman & Mayer, 1983), maar er wordt geen kwantitatief effect gevonden: ze leiden niet tot meer gereproduceerde informatie (Meyer, 1975; Britton et.al. 1982), behalve dan voor duidelijke belangrijkheidssignalen (Lorch & Lorch, 1986). Ook leiden markeringen tot snellere en betere reacties op een woordherkenningstaak en tot betere antwoorden op tekstbegripvragen (Millis & Just, 1994; Deaton & Gernsbacher, in druk), al is dat weer duidelijker voor zeer korte tekstjes waarin causale connectieven worden onderzocht dan voor langere teksten waarin de invloed van allerlei signalen tegelijk wordt onderzocht, want daarin wordt in elk geval geen algemeen 'signaling effect' gevonden (Spyridakis & Standal, 1987)⁴. En er is zelfs onderzoek waarin beweerd wordt dat connectieven een negatief effect hebben op tekstbegrip (Millis, Graesser, & Haberlandt, 1993), maar in die studie is sprake van een dermate erbarmelijke tekstconstructie dat er geen enkele conclusie op mag worden gebaseerd.⁵

In het algemeen is er echter nog onvoldoende informatie over de relatie tussen het verwerkingsproces en het produkt: de representatie achteraf. Als markeringen inderdaad leiden tot snellere verwerking, is er dan geen gevaar dat dit ten koste gaat van de representatie die van de informatie wordt gemaakt? En als er een reproductie-effect wordt gevonden, betekent dat dan ook dat er tijdens het leesproces al invloed van de markering was, of is er uitsluitend sprake van een *retrieval* effect: lezers hebben pas 'plezier' van de markering als ze gevraagd wordt informatie te reproduceren, omdat markeringen helpen bij het ophalen van informatie uit het geheugen? Het schaarse on-line onderzoek suggereert nu dat lezers ook tijdens het leesproces al gebruik maken van de markeringen; in dat geval is er sprake van een *encoding* effect.

Voor een antwoord op deze vragen is de combinatie vereist van een on-line verwerkingstaak met een taak die gegevens oplevert over het produkt van verwerking. In de twee experimenten waarvan hieronder verslag wordt gedaan, is die combinatie gemaakt. Mogelijk wordt het uitblijven van een duidelijk recall-effect ook in de hand gewerkt door het gebruik van vrij korte experimentele teksten. Het is niet denkbeeldig dat markering van de globale tekststructuur juist meer invloed heeft bij langere teksten. Om die reden is in het eerste experiment hieronder met een langere tekst gewerkt.

4. Experiment 1: Explicitering driemaal geoperationaliseerd

4.1 Inleiding. Om de invloed van explicitering van de relationele structuur op het begrijpen van de tekst zo goed mogelijk na te gaan, worden in dit experiment zowel de proces-

Structuursignalen in informerende teksten

sen tijdens de verwerking als het product van de verwerking onderzocht. De procesmaat is de leestijd per zin. De productmaat is reproductie. De experimentele tekst is een wat langere (520 woorden), complexe informatieve tekst.

De tekststructuur wordt geëxpliciteerd door middel van drie expliciterende middelen: titel, *structural organizer* en structuursignalen. Die signalen zijn zinnen die de coherentie-relatie expliciteren tussen enerzijds het voorafgaande tekstdeel, of de hele voorafgaande tekst, en anderzijds het direct volgende tekstdeel. Met name de leestijd op de direct volgende zin werd gemeten en vergeleken.

Door de titel, structurele organizer en structuurmarkering werden 3 experimentele condities geconstrueerd.

1. De *impliciete* versie; zonder titel, zonder structurele *organizer*, zonder structuursignalen;
2. De *relationeel expliciete* versie; met titel, met structurele 'organizer' en met structuursignalen;
3. De *inhoudelijk én relationeel* expliciete versie; met titel, met structurele 'organizer' en met structurele signalen én extra inhoudelijke informatie.

Behalve een impliciete en expliciete versie van de tekst, werd dus ook een versie geconstrueerd waarin naast het relationele informatie ook inhoudelijke informatie over het direct volgende tekstdeel werd verschaft. Om het verschil tussen de drie condities te illustreren, is in (3) een fragment uit de experimentele tekst opgenomen. De target-zin waarop de leestijden worden vergeleken is zin d). In de impliciete tekstversie volgt deze zin onmiddellijk op de contextzin a). In de relationeel expliciete versie sluiten de zinnen a) en d) ook op elkaar aan, maar wordt zin d) voorafgegaan door het relationele signaal b). In de inhoudelijk expliciete versie wordt zin d) voorafgegaan door zin c), die behalve zo'n relationeel signaal ook nog extra inhoudelijke informatie bevat over de direct volgende target-zin d).

(3) *a. Contextzin:*

De verkeerslichten zullen de verkeersafwikkeling belemmeren en bovendien zullen ze de verkeersveiligheid niet of nauwelijks bevorderen.

b. Relationeel expliciete versie:

Tegenover dit nadeel staat echter ook een voordeel.

c. Relationeel en inhoudelijk expliciete versie:

Tegenover dit nadeel staat echter ook een voordeel voor de natuurlijke omgeving.

d. Target-zin:

De aanleg van deze weg zal slechts beperkte gevolgen hebben voor het woon- en leefmilieu.

4.2 Hypothesen. Met betrekking tot de representatie achteraf is de verwachting dat lezers van de expliciete versies meer informatie zullen reproduceren dan lezers van de impliciete versie en dat de reproducties in de impliciete conditie slechter gestructureerd zullen zijn dan die van de expliciete condities..

Voor het leesproces luidt de hypothese dat explicitering zal leiden tot facilitatie, omdat de lezer extra informatie wordt verschaft over de relaties tussen de tekstdelen. Meer precies wordt met name een effect verwacht op de target-zinnen die direct volgen op de marke-

ringszinnen, en wel zodanig dat de twee expliciete versies zullen leiden tot snellere verwerking van de direct volgende informatie. Bovendien zal, als gevolg van de betekenis-overlap tussen de inhoudelijke signaalzin en de target-zin (vergelijk 3c en 3d), de inhoudelijk expliciete versie sneller worden verwerkt dan de structureel expliciete versie.

4.3 Methode.

Proefpersonen

In totaal werkten aan het experiment 56 proefpersonen mee, allemaal studenten aan de Katholieke Universiteit Brabant (Tilburg). Zij ontvingen voor deelname een kleine vergoeding.

Materiaal

De tekst is een langere (520 woorden), vrij complexe informatieve tekst. Hij is gebaseerd op een voorlichtingsnota van Rijkswaterstaat, die deel uitmaakte van een inspraak-procedure, en bedoeld was voor een breed publiek. Door manipulatie van de expliciterende middelen titel, structurele organizer en relationeel signaal werden drie experimentele versies geconstrueerd: de impliciete versie, de relationeel expliciete versie; met titel, met structurele ‘organizer’ en met structuur-signalen; de inhoudelijk expliciete versie; met titel, met structurele ‘organizer’ en met structurele signalen en inhoudelijke informatie. Beide expliciete versies hebben dezelfde titel en ‘organizer’, maar verschillen in de signaalzinnen. In de titel (4) ligt de nadruk op de globale tekststructuur (‘mogelijke oplossingen’ – ‘probleem’) maar ook de inhoud van het probleem wordt weergegeven:

- (4) Titel:
Mogelijke oplossingen voor het probleem van de overbelasting van rijksweg 269 (zuidelijk van Eindhoven).

In de structurele ‘organizer’, die direct na enkele inleidende zinnen en de probleemstelling volgt, wordt de globale structuur van de hele tekst weergegeven. Dat gebeurt door alle relaties tussen de globale eenheden in de tekststructuur expliciet te noemen en mede te delen in welke volgorde deze elkaar zullen opvolgen. De opbouw van de hele tekst wordt daarin dus duidelijk gemaakt.

Relatie-explicitering vond plaats door

- het lexicaliseren van de coherentie-relatie of de samenstellende delen daarvan (*probleem, oplossing, oorzaak, voordeel, nadeel, conclusie*);
- het gebruik van een connectief dat de relatie aanduidt (*echter, daarnaast, tegenover*);
- het expliciet weergeven van de plaats in de lineaire ordening van de structuur (*allereerst, afsluitend, twee oorzaken, drie oplossingen*).

In de inhoudelijk expliciete versie wordt, naast de structuurmarkering ook nog inhoudelijke informatie gegeven over het direct volgende tekstdeel. In de zinnen 3c) en 3d) gaat het bijvoorbeeld om *woon-en leefmilieu* en *natuurlijke omgeving*. Hoewel er een betekenis-overlap is tussen dit gedeelte van de signaalzin en de target-zin, is er geen sprake van *letterlijke* overlap tussen de overeenkomstige betekeniscomponenten, omdat een letterlijke herhaling zon-

Structuursignalen in informerende teksten

der meer tot een snellere leestijd leidt (het zgn.'lexicale repetitie-effect', zie bijv. Hayes-Roth & Hayes-Roth, 1977).

De 11 target-zinnen zijn allemaal de eerste zinnen van een globaal tekstdeel in de tekststructuur. In de eerste zinnen wordt de relatie van dit tekstdeel met de rest van de tekst, of met een ander tekstdeel gekarakteriseerd en wordt de 'grote lijn van de tekst' weergegeven. De tekst is door twee tekstconstructeurs samengesteld en later beoordeeld door zes ervaren tekstbeoordelaars. Op- en aanmerkingen van de beoordelaars zijn verwerkt in de uiteindelijke tekst.

Procedure

In het experiment werden de leestijden voor de 11 target-zinnen vergeleken tussen de 3 condities. De leestijd per zin werd computergestuurd geregistreerd. Hierbij werd gebruikt gemaakt van de zogenaamde 'self paced' registratiemethode. De tekst werd zin voor zin op een monitor aangeboden. Proefpersonen lezen de tekst door zo snel mogelijk op een knop te drukken als ze de zin gelezen en begrepen hebben. Iedere keer als de proefpersoon op de knop drukt, verdwijnt de zin van het scherm en komt de volgende zin daarvoor in de plaats. Bij iedere druk op de knop wordt door de computergestuurde tijd klok de reactietijd in milliseconden geregistreerd: de leestijd per zin. Proefpersonen werd gevraagd de teksten zorgvuldig te lezen, maar wel zo snel als ze konden. Ze wisten dat ze de tekst zo goed moesten lezen dat ze na afloop beweringen over de tekst konden beoordelen. Met deze manier van lezen oefenden ze ook in enkele proefteksten. De vrije reproductie werd schriftelijk afgenomen. De proefpersonen kregen direct na het lezen de opdracht: "Schrijf alles op wat je je van de tekst kunt herinneren".

4.4 Resultaten. Op de data werd een variantie-analyse uitgevoerd. Van de 56 proefpersonen die deelnamen aan het experiment, maakten er 2 meer dan 30% van de beweringen fout. Hun gegevens werden niet betrokken in de analyse van de resultaten, die werd uitgevoerd met 18 proefpersonen per conditie.

Leestijden per zin

Leestijden van een proefpersoon op een zin die meer dan 2 SD afwijken van het gemiddelde van de desbetreffende proefpersoon(i), en meer dan 2 SD afwijken van het gemiddelde op het desbetreffende item(j), werden als uitschieters beschouwd. Uitschieters werden vervangen door schattingen op grond van beide gemiddelden.

De impliciete versie van de tekst bleek gemiddeld ruwweg 0,5 seconde langzamer te worden gelezen dan de structureel-expliciete versie, die op zijn beurt weer 0,5 seconde langzamer werd gelezen dan de inhoudelijk expliciete versie. De gemiddelden zijn respectievelijk : 5513 msec > 4942 msec > 4353 msec. Het verschil tussen de gemiddelde leestijden per zin van de drie condities bleek significant ($F_1(2,51) = 3,23, p < .05$; $F_2(2,20) = 14,21, p < .0001$). Ook de voorspelde lineaire trend (impliciet > relationeel expliciet > inhoudelijk expliciet) was aanwezig (min $F'(2,68) = 5,26, p < .01$).

Reproductie

Een tamelijk gedetailleerde analyse van de gereproduceerde informatie leverde geen ver-

schil tussen de condities op, noch in hoeveelheid gereproduceerde informatie, noch in de 'kwaliteit' van die reproducties (structuur of hoeveelheid signaalwoorden / -zinnen).

4.5 Discussie. De resultaten van de leestijdregistratie per zin bevestigen de proceshypothese: structuursignalen leiden tot snellere verwerking van de direct volgende informatie. Het lijkt erop dat lezers gebruik maken van de informatie die ze krijgen over de coherentierelatie die er ligt tussen de verwerkte en de komende informatie. Volgens verwachting blijkt de inhoudelijke aanvulling van de relationele signalen bovendien – als gevolg van de betekenis-overlap – nog snellere leestijden voor de target-zinnen op te leveren dan wanneer deze alleen worden voorafgegaan door relationele signalen. Voor de reproductie achteraf geldt dat de structuursignalen niet van invloed bleken op de reproductie.

Hoewel dit onderzoek zeer interpreteerbare resultaten oplevert, zijn er twee grote bezwaren tegen in te brengen, waarmee we in het volgende experiment rekening moeten houden.

Ten eerste weten we nog te weinig precies door welk tekstkenmerk welk effect nu wordt veroorzaakt. Behalve in structuursignalen verschillen de drie versies immers ook nog in titel en organiserende alinea. In het volgende experiment richten we ons daarom op de invloed van één type relationele explicitering: de signaalzin.

Ten tweede is het zeer de vraag of er wel zonder meer generaliseerd mag worden over alle relaties die in dit experiment geëxpliciteerd zijn. Er lijkt bijvoorbeeld een wezenlijk verschil tussen het expliciteren van negatieve en positieve relaties. Zo is het in voorbeeld (2) (uit Haberlandt, 1982) bijvoorbeeld heel moeilijk vol te houden dat de contrast-relatie in de impliciete versie even gemakkelijk te begrijpen is als in de expliciete versie. De contrastmarkeerder *However* lijkt noodzakelijk voor een goed begrip en daarmee wordt het onmogelijk om de impliciete tekst ook onmiddellijk goed te begrijpen. Een analyse in de lijn van van Ducrot (1980), Spooren (1989) en Fauconnier (1994) zou waarschijnlijk zijn dat *however* hier noodzakelijk is als contrastieve perspectiefmarkeerder. Hoewel dit bezwaar veel minder geldt voor het materiaal in experiment 1 – slechts 2 van de 11 signalen waren contrastief van aard – valt ook over deze contrastieve relaties wel wat op te merken. Zo is de impliciete versie van voorbeeld (3) wellicht ook zonder contrast-interpretatie te begrijpen. En in dat geval wordt er dus geen adequate vergelijking gemaakt tussen dezelfde relaties – een impliciet, de ander expliciet – terwijl dat wel de bedoeling van het experiment is. De conclusie is dat een nieuw experiment zich moet beperken tot (nauwkeuriger omschreven) relatie-typen, waarbij de generalisatie over positieve én negatieve relaties moet worden vermeden.

5. Experiment 2: structuursignalen nauwkeuriger bekeken

5.1. Inleiding. In leesexperimenten die elders uitgebreider worden beschreven (Sanders, 1992, hoofdstuk 4; Sanders & Noordman, 2000), hebben we preciezer onderzocht wat de rol van structuursignalen is bij het begrijpen van informerende teksten. In die experimenten onderzochten we naast structuurmarkeringen ook nog de rol van de verschillende typen coherentierelaties, maar dat aspect van het onderzoek laten we hier buiten beschou-

Structuursignalen in informerende teksten

wing. We vergeleken opnieuw de verwerking van een impliciete tekst met een verder identieke expliciete versie. We maakten gebruik van signaalzinnen die de in de tekst bestaande relatie van Probleem-Oplossing of Lijst / Opsomming expliciet maakten. Voor Probleem-Oplossing werkten we met signalen als (5), voor Lijst teksten gebruikten we typisch relationele signaalzinnen als (6).

- (5) Een oplossing voor dit probleem lijkt nu gevonden.
- (6) Een tweede aspect is het volgende.

Om een goed beeld te krijgen van de invloed van de structuursignalen op de verschillende fasen van het tekstverwerkingsproces hebben we drie methoden van onderzoek gecombineerd:

- de registratie van leestijden per zin in een zogenaamd *self-paced reading paradigm*;
- de verificatie van beweringen na afloop van een gelezen tekst, waarbij zowel de correctheid van de reactie als de snelheid van de reactie werden geregistreerd;
- de reproductie van informatie achteraf volgens een zogenaamde *free recall procedure*.

5.2 Hypothesen. We verwachten dat linguïstische markeringen van invloed zijn op het leesproces en de integratie van reeds verwerkte informatie met direct volgende informatie zullen vergemakkelijken. De proceshypothese is dus dat het minder tijd zal kosten om een zin te verwerken die wordt voorafgegaan door een signaalzin dan wanneer zo'n signaal ontbreekt.

We verwachten geen effect van linguïstische markering op de representatie achteraf: er wordt geen verschil voorspeld voor recall. Het is echter mogelijk dat de markering wel van invloed is op de verificatie van beweringen direct na het lezen van de tekst. Zowel Millis & Just (1994) als Deaton & Gernsbacher (in druk) vonden immers een effect van markeringen op verificatie onmiddellijk na het lezen.

5.3 Methode.

Materiaal

Er werden 24 informerende teksten ontwikkeld, die (onder meer) systematisch verschilden in linguïstische markering van de coherentie-relatie. De tekstversies hadden identieke target-zinnen, die wel (expliciete conditie) of niet (impliciete conditie) werden voorafgegaan door een signaalzin. Tekst (7) is een voorbeeld van een Impliciete Probleem-Oplossingstekst, (8) van een impliciete Lijst-tekst. De target-zinnen zijn (uitsluitend voor de presentatie hier) gecursiveerd.⁶

- (7) Een verkeersongeval heeft gisteren opnieuw het leven gekost aan een inwoner van Veendam. De man stak de weg over en werd aangereden door een vrachtauto [...] al jarenlang actie gevoerd om de verkeersoverlast in hun stad te verminderen [...]. Die overlast betreft vooral doorgaand vrachtverkeer dat dwars door de stad rijdt. Door de verkeersdrukte brengt oversteken grote gevaren met zich mee.
In het centrum van Veendam wordt volgend jaar begonnen met de aanleg van een tunnel.
Dit werd besloten op een vergadering van de gemeenteraad.
Wanneer de tunnel klaar is, kunnen voetgangers en fietsers veilig onder de straat door.

- (8) Het verkeer in de regio Oost-Groningen zal het komend jaar last ondervinden van de aanleg van nieuwe verkeersverbindingen. Vooral in Veendam en omstreken zullen werkzaamheden plaats gaan vinden. Er wordt een nieuwe provinciale weg aangelegd tussen Stadskanaal en Veendam. De afrit van de autosnelweg Groningen-Duitse grens, aan de oostzijde van Veendam, wordt in het voorjaar opnieuw geasfalteerd. *In het centrum van Veendam wordt volgend jaar begonnen met de aanleg van een tunnel.* Dit werd besloten op een vergadering van de gemeenteraad. Wanneer de tunnel klaar is, kunnen voetgangers en fietsers veilig onder de straat door.

Zinnen (9) en (10) zijn de signaalzinnen die voorafgaand aan de target-zinnen werden gepresenteerd in de expliciete varianten van (7) en (8).

- (9) Een oplossing is nu in zicht.
 (10) Een derde project ligt daar vlakbij.

Teksten werden geconstrueerd door een team van onderzoekers en gevorderde studenten, die elkaars versies steeds becommentarieerden. De kwaliteit van de uiteindelijke versies werd beoordeeld door een panel van drie ervaren tekstbeoordelaars, die niet op de hoogte waren van het doel van het experiment. De experimentele teksten waren gebaseerd op oorspronkelijke krantenberichten, meestal in de Probleem-Oplossingsrelatie. De teksten behandelden typisch onderwerpen die geen specifieke voorkennis vereisten. Controversiële thema's werden vermeden. De gemiddelde tekstlengte was circa 150 woorden.

Proefpersonen

Proefpersonen waren 68 studenten van de Universiteit Utrecht. Ze werden betaald voor hun deelname. Negen proefpersonen werden verwijderd uit de data-set. Twee maakten meer dan 30% fouten tegen de verificatietaak. Zeven anderen werden verwijderd omdat hun gemiddelde leestijden per zin het gemiddelde per conditie en per proefpersoon met meer dan 2 SD overschreden. Deze scores (ongeveer 1,5 % van de data) werden vervangen door schattingen, gebaseerd op het overall gemiddelde, het gemiddelde per proefpersoon en het gemiddelde per item.

Procedure

Proefpersonen werd gevraagd de teksten zorgvuldig te lezen, maar wel zo snel als ze konden.

Ze wisten dat ze de tekst zo goed moesten lezen dat ze na afloop beweringen over de tekst konden beoordelen. Met deze manier van lezen oefenden ze ook in enkele proefteksten.

5.4 Resultaten. Er werd een tweewegvariantie-analyse uitgevoerd op de data, met proefpersonen (F_1) en teksten (F_2) als random factors. Uit de analyse van leestijden bleek dat lezers van de expliciete versie de zin die direct volgt op de signaalzin inderdaad sneller lezen dan lezers die het zonder structuursignaal moesten stellen. De gemiddelde leestijd per proefpersoon per versie was impliciet: 4831 ms, expliciet: 4523 ms., ($F_1(1,55) = 20.38, p < .001$; $F_2(1,20) = 9.00, p < .05$). Er was geen interactie van signalering en relatie.

Signalering in de tekst leidde tot een snellere verificatie van beweringen ($F_1(1,55) =$

Structuursignalen in informerende teksten

5.45, $p < .05$; $F_2(1,20) = 9.00$, $p < .05$), maar dit effect bleef beperkt tot Probleem-Oplossing teksten. Markering heeft geen invloed op het aantal correct beoordeelde beweringen ($F < 1$).

Reproductie-protocollen werden beoordeeld met betrekking tot (i) de kwaliteit, en (ii) de kwantiteit van gereproduceerde informatie: (i) is de relatie identiek aan die in de oorspronkelijke tekst en is deze wel of niet expliciet? En (ii) hoeveel wordt er gereproduceerd van de oorspronkelijke informatie? Linguïstische markering bleek niet van invloed op de hoeveelheid gereproduceerde informatie, noch op de kwaliteit van de gereproduceerde informatie ($F < 1$).

5.5 Conclusie. Uit dit experiment blijkt dat lezers minder tijd nodig hebben om een tekstdeel te begrijpen wanneer ze een signaalzin hebben gelezen die informatie geeft over de betekenis van de relatie tussen dat tekstdeel en de direct voorafgaande tekst. Dat betekent dat het lezers minder cognitieve energie kost om een representatie van de informatie te maken. De meest waarschijnlijke verklaring daarvoor is dat de markeringszin de lezer informeert over de coherentie-relatie (die is niet *oorzaak-gevolg*, *opsomming* of *tegenstelling*, maar *probleem-oplossing*), terwijl lezers in de impliciete versie die relatie zelf afleiden; dat zijn extra cognitieve processen, die meer energie en dus meer tijd kosten.

We weten nu dus dat lezers gebruik maken van dit soort signalen terwijl ze aan het lezen zijn, maar als lezers minder tijd aan die tekstdelen besteden, gaat dat dan niet ten koste van hun tekstbegrip? In de vrije reproductie-scores bleek geen verschil te zijn tussen expliciete en impliciete teksten; signalen hebben dus geen invloed op de hoeveelheid reproductie. Maar signalen zijn soms wél van invloed op de verificatie van informatie direct na het lezen: ze leiden tot snellere verificatie, een resultaat dat Millis & Just bijvoorbeeld ook vonden voor *because*. De combinatie van deze bevindingen uit dit experiment leidt tot het volgende beeld. Tijdens het leesproces maken lezers onmiddellijk gebruik van expliciete signalen om een coherente representatie van de tekstuele informatie te construeren. Als die representatie eenmaal gemaakt is, neemt het effect van die signalen allengs af. Onmiddellijk na het lezen van vrij korte teksten (zoals die in experiment 2) is dat effect nog merkbaar, maar wanneer er meer tijd verstrijkt tussen het moment van lezen en het moment van toetsing, neemt die invloed af.

Zeer recent onderzoek van Cozijn (2000) laat overigens zien dat zelfs onmiddellijk tijdens de verwerking van een zin die volgt op een connectief, het effect al veranderd. Wordt een causaal gerelateerde zin voorafgegaan door *omdat*, dan verloopt de verwerking aanvankelijk sneller dan de verwerking van diezelfde zin zonder *omdat*, om daarna weer te vertragen. De combinatie van het integratie- en inferentie-effect laat zien dat ook een begrip als hét verwerkingsproces te eenvoudig is.

Cruciaal in onze bevindingen is in elk geval het contrast tussen het effect van signalen versus het effect van de coherentie-relaties zelf (Sanders & Noordman, 2000). In hetzelfde experiment varieerden we ook het type relaties tussen tekstdelen: een lijst of een probleem-oplossingsrelatie. Het effect van de relatie zelf bleek manifest tijdens het lezen, bij verificatie én bij reproductie. Een van onze belangrijkste conclusies had dan ook betrekking op de verhouding coherentie – relationele signalen: signaalzinnen sturen de verwerking; ze helpen bij de selectie van de juiste coherentie-relatie. Maar als de relatie eenmaal gelegd is, heeft

de markering geen invloed meer. De signaalzin is een expliciete aanduider in de letterlijke formulering van de tekst, een *surface cue*. De coherentierelatie zelf maakt echter deel uit van de betekenisrepresentatie en die speelt dus onmiddellijk tijdens verwerking een rol, maar ook als de representatie al gemaakt is. Dit verschil tussen talige factoren die op het niveau van de oppervlakte-realisatie van invloed zijn, tegenover factoren die deel uitmaken van de betekenisrepresentatie, wordt vaker gevonden (Noordman & Vonk, 1997; Kintsch, 1998). De oppervlakte-kenmerken hebben slechts kort effect, die van de betekenisrepresentatie blijft (zie bijv. al Sachs, 1967, voor een soortgelijk effect in zinsverwerking).

6. Discussie en verder onderzoek

Nu de belangrijkste conclusies zijn geformuleerd, volgt enige relativering: wat weten we allemaal nog *niet*?

Het effect van signalen; vergelijking met de literatuur

In de vorige paragraaf formuleerde ik een algemene verklaring voor het effect dat we van signalen gevonden hebben: ze spelen een rol onmiddellijk tijdens verwerking maar al snel daarna niet meer. Ik veronderstelde dat de invloed van signalen ook daadwerkelijk verdwijnt naarmate er meer tijd is verstreken tussen het moment van verwerking het moment van toetsing. Het effect van signalen tijdens verwerking is in overeenstemming met de bevindingen van Britton et al. (1982), Haberlandt (1982) en Deaton & Gernsbacher (in druk). Het gebrek aan effect bij recall is slechts gedeeltelijk in overeenstemming met de literatuur. Het is tegengesteld aan bevindingen van Loman & Mayer (1983), Lorch & Lorch (1986) en Meyer, Brandt & Bluth (1980) die geen "signalling effect" vonden. Mogelijk kan dat worden verklaard uit het feit dat er in de "signalling" literatuur nogal wat verschillende typen signalen op één hoop worden gegooid. Zo is het heel goed mogelijk een onderscheid te maken tussen 'belangrijke signalen' die vooral de relevantie en het relatieve belang van een volgend tekstdeel aankondigen, en de relatiemarkeringen die wij hebben bestudeerd. Waarschijnlijk hebben beide typen ook een heel verschillend effect. Een hypothese zou kunnen zijn dat informatie die volgt op belangrijke signalen juist dieper en dus langzamer verwerkt en diensgevolge beter wordt gereproduceerd. Dat is een idee waarvoor we momenteel verder onderzoek doen⁷.

Effect op tekstbegripvragen

Een andere kwestie is die van het verdwenen effect van de relationele signalen na het lezen. De verklaring die ik daarvoor gaf, kan best ter discussie worden gesteld, al was het maar omdat het om een nul-effect gaat: we vonden geen verschil bij reproductie tussen impliciete en expliciete versies en de vraag wat er aan de hand is kan dus niet definitief worden beantwoord. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat het effect van de signalen er nog wel degelijk is, maar dat vrije reproductie een methode is die niet gevoelig genoeg is om het effect te registreren. Hoewel recent onderzoek van Mulder (1999) daartoe geen aanleiding geeft, is die alternatieve verklaring juist kansrijk wanneer we kijken naar recente studies van Degand, Lefevre & Bestgen (1999) en Degand & Sanders (2000). Zij vonden wel degelijk een effect van causale relationele signalen na het lezen, en wel op het beantwoorden van tekstbegripvragen. Wellicht is de reproductietaak inderdaad te globaal om het (door

Structuursignalen in informerende teksten

de verstreken tijd) subtiele effect van de signalen te vinden. Het ligt voor de hand om andere methoden in te zetten om die vraag definitief te beantwoorden, zoals herkenningstaken, tekstbegripvragen en sorteertaken (Kintsch, 1998)⁸.

Interactie met andere factoren: lezerskennis en interessantheid

In de literatuur is wel beweerd dat allerlei structureffecten uitsluitend worden geboekt dankzij het feit dat de in leesonderzoek gebruikte experimentele teksten saai en oninteressant zijn. Spooren, Hoeken & Sanders (1994) en Spooren, Hoeken & Mulder (1998) lieten zien dat deze *interestingness*-theorie in elk geval geen alternatieve verklaring biedt voor het structuur-effect dat hier werd gerapporteerd. Hoe saai of interessant je een tekst ook maakt, dat structureffect blijft overeind.

Een terrein dat zich nadrukkelijk aandient voor verder onderzoek is dat van de interactie van structuurkenmerken met lezerseigenschappen. We hebben hier tot dusverre geeneraliseerd naar *de* lezers van een informerende tekst, maar die lezers verschillen op talloze punten van elkaar, bijvoorbeeld in taalvaardigheid, in leesdoel en in voorkennis over het onderwerp van de tekst. Gelukkig is er de laatste jaren steeds meer onderzoek naar de rol van dergelijke lezerskenmerken beschikbaar. Zo weten we dat het doel van de lezer van grote invloed is (Kintsch 1994; Noordman et al., 1992; Neutelings, 1997). Over voorkennis wordt zelfs specifiek beweerd dat er een interactie-effect is met coherentie-markeerders: lezers die weinig voorkennis hebben over het onderwerp van de tekst profiteren van dergelijke markeerders (ze blijken achteraf een betere kennisrepresentaties te hebben), maar lezers die veel weten over het onderwerp van de tekst hebben zelfs last van dergelijke markeerders; ze hebben na het lezen minder goede representaties van de tekstuele informatie gemaakt (Britton & Gülgoz, 1991; McNamara & Kintsch, 1996).

Dit is een even plausible als intrigerende conclusie, die echter nog onvoldoende door on-line onderzoek wordt geschraagd. In het bestaande onderzoek werd de coherentie bovendien gemanipuleerd door een grote hoeveelheid factoren tegelijk te variëren, waardoor het lastig wordt dergelijke conclusies zonder meer te formuleren. In feite treedt dan hetzelfde probleem op als met experiment 1 in dit artikel: het wordt onduidelijk aan welke manipulatie een bepaald effect kan worden toegeschreven. Wanneer zulk onderzoek wordt verricht met een eenduidige manipulatie, is het een zeer belangrijk onderzoeksterrein, zowel met het oog op conclusies voor een theorie van het begrijpen van teksten, als voor tekstontwerp. In lopend Utrechts onderzoek besteden we hier dan ook aandacht aan. De eerste onderzoeken naar deze interactie hebben echter nog geen duidelijk beeld opgeleverd. In een pilot-study vond Brand (1994) hoofdeffecten van signalen en voorkennis, maar geen interactie, terwijl Bouwmeester (1998) en Land (2000) in zorgvuldiger opgezette studies geen effect van signalen vonden, en evenmin een interactie.

Alle relationele signalen?

Tot dusverre heb ik schijnbaar moeiteloos geeneraliseerd over verschillende typen relationele signalen; alsof al die signalen een zelfde effect op het tekstbegrip zullen hebben. We weten uit recent tekstlinguïstisch onderzoek dat relationele signalen zoals connectieven hun eigen betekenis en gebruik kennen en dat sommige signalen meer met elkaar gemeen hebben dan anderen. Zo zijn *daardoor*, *daarom* en *dus* nauw verwant omdat ze positief causale relaties uitdrukken in de volgorde *eerst oorzaak dan gevolg*, maar ze verschillen in de precieze karakterisering van die causale relaties, met name in termen van subjectiviteit (Pander

Maat & Sanders, 2000). Iets soortgelijks geldt voor *doordat*, *omdat* en *want* (Pit et al., 1997; Degand, 1998), en er lijken parallellen te bestaan tussen de categorisering van causale connectieven en causale hulpwerkwoorden (Stukker et al., 1999).

Gegeven deze kennis, wat is dan het juiste generalisatieniveau voor onderzoek naar het effect van dergelijke signalen op het begrijpen van informerende teksten? Waar ik eerder al heb gepleit voor het onderscheiden van hiërarchische en relationele signalen, wil ik hier pleiten voor het uit elkaar houden van positieve en negatieve, en van causale en additieve relaties. Dit zijn de meest basale categorieën (zie bijv. Spooren et al, 1994 en Evers-Vermeul, 2000), waarbinnen soortgelijke effecten kunnen worden verwacht. Het is in dit bestek onmogelijk om hier nader op in te gaan, maar het is duidelijk dat verder onderzoek naar het effect van relationele signalen hand in hand moet gaan met de nadere karakterisering van hun betekenis en gebruik. Concluderend kunnen we wel zeggen dat het onmogelijk was om te spreken van dé effecten van alle signalen in experiment 1, en dat de resultaten van experiment 2 laten zien dat het wél mogelijk is om te spreken over de effecten van signalen die positief-causale relaties expliciteren.

7. Structuursignalen: van leesonderzoek naar tekstadvies?

Volgens Schellens, Klaassen & De Vries (2000) is leesonderzoek zoals ik dat hier beschreven heb fundamenteel onderzoek en dus kan de relatie tussen onderzoek en tekstontwerp alleen indirect zijn. Toch is de relatie tussen leesonderzoek en tekstadviezen idealiter eenvoudiger. In leesonderzoek wordt vastgesteld dat een tekstkenmerk van invloed is op het leesproces of op tekstbegrip, en op grond daarvan worden aanbevelingen gedaan voor tekstontwerp. Zo zou je op (oud) psycholinguïstisch onderzoek naar het lezen van informatie in passieve versus actieve zinnen dit advies kunnen baseren: gebruik geen passieve zinnen. Maar dat is geen goed advies, want Cornelis (1997) laat zien dat passieven onder bepaalde voorwaarden heel functioneel zijn. Ook ander recent taalgebruiksonderzoek geeft aanleiding tot dergelijke nuancering. Voorbeelden zijn de studie van Ummelen (1997) naar handleidingen (die moeten niet alleen kort en bondig zijn, soms leidt achtergrondinformatie wel degelijk tot beter begrip), en die van Schilperoord (1996) naar tekstproductie (soms zijn clichés handig voor schrijvers). De conclusie moet zijn dat gefundeerde algemene adviezen niet kunnen worden gegeven, maar dat ze moeten worden genuanceerd (De Jong & Steehouder, 2000). Ze kunnen bijvoorbeeld worden toegespitst op concrete communicatieve contexten. Leidt een en ander tot toenadering van onderzoek en advies, of eerder tot en verdere verwijdering? Mij lijkt dat eerste het geval, alleen al omdat de contextuele nuance, beter dan het algemene advies, goed aansluit bij de adviespraktijk (Sanders & Jaspers, 1998).

Is het onderzoek naar structuursignalen toepasbaar in tekstadviezen? Ja, dat lijkt zeker het geval. Het komt vaak voor dat schrijvers er niet in slagen de grote lijn van hun tekst duidelijk te maken. Een mogelijk advies is dan: maak de structuur expliciet. Of: gebruik vaste structuren. Leesonderzoek, zoals dat in experiment 2 (Sanders & Noordman, 2000), laat zien dat een bepaalde structuur, de *probleem-oplossing*structuur inderdaad gemakkelijker kan zijn voor lezers. Het laat ook zien dat het gebruik van signalen zin heeft. Bovendien sluit juist de combinatie van bevindingen voor signalen (vooral tijdens het proces van belang) en

Structuursignalen in informerende teksten

structuur (op alle fronten van belang) goed aan bij het idee dat alleen signalen gebruiken niet helpt als de structuur van de tekst niet deugt: “Als je geen goed wegennet hebt, hebben richtingaanwijzers heel weinig zin.”

Maar dit type bevindingen moet *niet* worden geïnterpreteerd als “gebruik zoveel mogelijk markeringsen”. In de meeste goede adviesboeken (Steehouder et al., 1999; Renkema, 1995) worden op dit punt ook zeer genuanceerde adviezen gegeven over het gevaar van explicitering, namelijk dat de lezer het gevoel krijgt dat zijn intelligentie onderschat wordt. Dus: vanzelfsprekende verbanden niet expliciteren en ingewikkelde verbanden wel expliciteren.

Kunnen de experimentele resultaten worden geïnterpreteerd als: “Schrijver, gebruik signalen, want het levert de lezer tijd op”? Jansen (1998) betoogt van wel; ook als we de extra tijd meerekenen die lezers nodig hebben voor het lezen van de signalen zelf, levert het lezers tijd op. Jansen berekent zelfs dat de gemiddelde krantenlezer 20 uur per jaar kan winnen als gevolg van goed signaalgebruik door de schrijver! Hoe dan ook, de belangrijkste conclusie moet worden gebaseerd op het inzicht dat de leestijd per zin een indicator is voor iets anders: de hoeveelheid cognitieve energie die het kost om de tekst op dat punt te begrijpen. De conclusie is dus dat schrijvers het lezers gemakkelijker kunnen maken door het juiste gebruik van signalen; het kost lezers minder cognitieve energie om de tekstverbanden te leggen, *zonder dat het ten koste gaat van hun tekstbegrip*.

Met het oog op de relatie tussen tekstbegriponderzoek en tekstontwerp verwacht ik veel van onderzoek naar de interactie van tekstkenmerken met lezerskenmerken. Hierboven besprak ik al het voorbeeld van voorkennis. Een ander voorbeeld is onderzoek naar de invloed van de concrete leessituatie, die wordt vergeleken met lezen in een experimentele situatie.⁹ Ook nieuwe media als hypertext bieden interessante aanknopingspunten voor nader onderzoek naar de invloed van structuur op tekstbegrip; lezers raken niet voor niets ‘lost in hyperspace’.

Daarnaast lijkt het van belang om meer implementatie-onderzoek te doen op het snijvlak van tekstontwerp en tekstbegriponderzoek. Dat kan funderend zijn voor adviezen, en het kan leiden tot concretisering van algemene adviezen, bijvoorbeeld in de vorm van ‘ontwerpformules’ (De Jong & Steehouder, 2000, p.298). Voor het geval van structuursignalen gaat het om vragen als: Weten (her)schrijvers hoe ze signalen moeten gebruiken op cruciale plaatsen in de tekst? In hoeverre is het zinvol of nodig om ze te trainen in tekstanalyse om die plaatsen te bepalen?

Tot slot. Eén doelstelling van taalbeheersing en tekstwetenschap is te begrijpen wat de rol is van tekstkenmerken en taalgebruiksfactoren in talige communicatie. Die doelstelling kan goed samen gaan met een tweede doelstelling: op grond van dergelijke inzichten communicatie te verbeteren. Of het nu gaat om relationele structuursignalen of om andere tekstkenmerken die van groot belang zijn bij de opbouw van een cognitieve tekstrepresentatie.

Noten

1. Dit is een overzichtartikel, mede gebaseerd op eerdere Engelstalige publicaties, met name Sanders & Noordman (2000), een lezing op de *First Conference of Document Design*, Tilburg, december 1999, op mijn proefschrift en doctoraalscriptie. Met dank aan de collega's in Utrecht en Tilburg die in de loop der jaren hebben bijgedragen aan de gedachtevorming die ten grondslag ligt aan dit artikel, en aan twee anonieme beoordeelaars van dit tijdschrift voor commentaar op een eerdere versie. Bovendien bedank ik enkele (scriptie)studenten, van wie de voornaamsten in de tekst en de bibliografie worden genoemd.
2. Uit een nadere analyse van deze adviezen (Kamphuis, 1996) blijkt dat alleen Van der Spek expliciet verwijst naar onderzoek, dat van Ausubel (1963), zie verderop, terwijl Van Ommen & Van Kuppevelt (1995) verwijzen naar zeer globaal leesonderzoek en Janssen (1996) en Steehouder et al. (1999) vooral schrijfprocesonderzoek noemen.
3. Ik laat hier even in het midden van wat voor coherentie-relatie precies sprake is en waarom. Overigens is de informatie in (1) inhoudelijk juist.
4. Dit beeld verandert niet door twee studies (Murray, 1995; Golding, Millis, Hauselt and Segó, 1995) waarin eveneens connectieven worden onderzocht in zeer korte narratieve teksten. Die tekstjes zijn bijvoorbeeld erg onnatuurlijk, zoals Golding et al. (1995, p. 141) zelf beweren.
5. Connectieven werden behandeld als elementen die willekeurig in een tekst kunnen worden 'geplugd', zonder rekening te houden met de vraag of de precieze inhoud van de verbonden zinnen wel aansluit bij de betekenis van het connectief. Daardoor hebben lezers soms meer last dan plezier van een 'foutief' connectief, en dus is het niet zo vreemd dat impliciete versies soms beter scoren dan expliciete; voor verdere details, zie Sanders & Noordman (2000) en Degand & Sanders (ter publicatie aangeboden).
6. De Veendam-teksten zijn al eens eerder gebruikt om dit experiment te illustreren. Er waren nog 24 andere experimentele teksten, die ik hier ook had kunnen presenteren, maar vanwege de herkenbaarheid en consistentie is voor dezelfde tekst gekozen.
7. In de scripties van Nanette Bertens (1997) en Tineke Lelieveld-Schelvis (1998) is geprobeerd dit na te gaan, maar deze hypothese blijkt niet eenvoudig te toetsen.
8. In de scriptie van Jentine Land (2000) worden veelbelovende resultaten geboekt met een sorteertaak ‡ la McNamara & Kintsch, speciaal aangepast voor brugklassers.
9. Martien Kroon (2000) deed in haar scriptie een eerste pilot-onderzoek naar deze thematiek.

Bibliografie

- Ausubel, D.P. (1963).** *The psychology of meaningful verbal learning*. New York: Greene & Stratton.
- Bertens, N. (1997).** *De invloed van relationele en hiërarchische structuurmarkeringen op de verwerking van informerende teksten*. Doctoraalscriptie Algemene Letteren, Universiteit Utrecht.
- Birkmire, D.P. (1985).** *Text processing: The influence of text structure, background knowledge and purpose*. *Reading Research Quarterly*, 20, 314–326.
- Bouwmeester, H. (1998).** *De invloed van markering op tekstbegrip in relatie tot voorkennis en leestijd*. Doctoraalscriptie Nederlands, Universiteit Utrecht.
- Brand, A. (1994).** *Het effect van voorkennis en structuurmarkering op tekstreproductie*. Nota taalbeheersing, Universiteit Utrecht
- Britton, B.K. (1994).** *Understanding expository text: Building mental structures to induce insights*. In M.A. Gernsbacher (ed.) *Handbook of Psycholinguistics*. San Diego, etc: Academic Press, pp.641–676.

Structuursignalen in informerende teksten

- Britton, B.K., Glynn, S.M., Mayer, B.J.F., & Penland, M.J. (1982).** Effects of text structure on use of cognitive capacity during reading. *Journal of Educational Psychology*, 74, 51-61.
- Britton, B.K., & Gülgöz, S. (1991).** Using Kintsch's computational model to improve instructional text: Effects of repairing inference calls on recall and cognitive structures. *Journal of Educational Psychology*, 83, 329-345.
- Cornelis, L. (1997).** Passive and perspective. (Dissertatie Universiteit Utrecht), Amsterdam/Philadelphia: Rodopi.
- Cozijn, R. (2000).** *Integration and inference in understanding causal sentences*. Dissertatie KU Brabant, Tilburg.
- Deaton, J.A., & M.A. Gernsbacher (in press).** Causal conjunctions: Cue mapping in sentence comprehension. *Journal of Memory and Language*.
- Degand, L., LefÉvre, N. & Bestgen, Y. (1999).** The impact of connectives and anaphoric expressions on expository discourse comprehension. *Document Design*, 1, 39-51.
- Degand, L. & T. Sanders (2000).** *The impact of relational markers on expository text comprehension in L1 and L2*. Manuscript.
- Doeve, R. & Onrust, M. (1992).** *Helder Schrijven. Praktische adviezen voor duidelijk taalgebruik*. Amsterdam: Prometheus.
- Dijk, T.A. van, & Kintsch, W. (1983).** *Strategies of discourse comprehension*. New York: Academic Press.
- Ducrot, O. (1980).** Essai d'application: MAIS – les allusions a l'énonciation – délocutifs, performatifs, discours indirect. In H. Parret (ed.), *Le langage en context: études philosophiques et linguistiques de pragmatique*. (pp. 487-575). Amsterdam: Benjamins.
- Evers-Vermeul, J. (2000).** De complexiteit van connectief-verwerving. *Nederlandse Taalkunde*, 5, 250-271.
- Fauconnier, G. (1994).** *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge, MA: Bradford.
- Garnham, A. & Oakhill, J. (Eds.). (1992).** Discourse representation and text processing. A special issue of *Language and Cognitive processes*. Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gernsbacher, M.A. & T. Givón (1995) (eds.).** *Coherence in spontaneous text*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Golding, J.M., Millis, K.K., Hauselt, J., & Segó, S.A. (1995).** The effect of connectives and causal relatedness on text comprehension. In R.F. Lorch & E.J. O'Brien (eds.). *Sources of coherence in reading*. Hillsdale N.J.: Erlbaum.
- Graesser, A.C., Millis, K.K. & Zwaan, R. (1997).** Discourse comprehension. *Annual Review of Psychology*, 48, 163-189.
- Haberlandt, K. (1982).** Reader expectations in text comprehension. In J.F. Le Ny & W. Kintsch (eds.). *Language and language comprehension*. (239-249). Amsterdam: North-Holland.
- Hayes-Roth, B., & Hayes-Roth, F. (1977).** The prominence of lexical information in memory representations of meaning. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 16, 119-136.
- Janssen, D. (red.), 1996.** *Zakelijke Communicatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Jansen, F. (1998).** In search of a valid for the optimalization of functional texts: introduction to communication studies in the Netherlands. *South African Journal of Linguistics*, 35, 15- 28.
- Jong, M. de & Steehouder, M. (2000).** Het ontwerpen van teksten. In P.J. Schellens, R. Klaassen, S. de Vries (red.) *Communicatiekundig ontwerpen. Methoden, perspectieven en toepassingen*. (Assen: Van Gorcum. pp. 284-302).
- Kamphuis, N. (1996).** *Schrijfadvisen over structuurmarkeringen*. Doctoraalscriptie Nederlands, Universiteit Utrecht.
- Kintsch, W. (1994).** The Psychology of discourse processing. In M. A. Gernsbacher (ed.), *Handbook of Psycholinguistics*. (pp. 721-739). San Diego etc.: Academic Press.
- Kintsch, W. (1998).** *Comprehension. A paradigm for cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kroon, M. (2000).** *Structuurmarkeringen, leesituaties en leesdoelen. Exploratief tekstbegrip onderzoek in een natuurlijke leesituatie en in een experimentele leesituatie*. Doctoraalscriptie Algemene Letteren, Universiteit Utrecht.

- Land, J. (2000).** *Zonder kennis geen tekstbegrip? De invloed van markeringen, voorkennis en structuurkennis op tekstbegrip.* Doctoraalscriptie Nederlands, Universiteit Utrecht.
- Lelieveld- Schelvis, T. (1999).** *Markant uitgedrukt. Onderzoek naar de invloed van relationele en hiërarchische structuurmarkeringen op het geheugen voor teksten.* Doctoraalscriptie Nederlands, Universiteit Utrecht.
- Loman, N.L., & Mayer, R.E. (1983).** Signalling techniques that increase the understanding of expository prose. *Journal of Educational Psychology, 75*, 402-412.
- Looijmans, P. & M. Palm-Hoebé (1986).** Effectieve zakenbrieven. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Lorch jr., R.F., & Puzgles Lorch, E. (1986).** On-line processing of summary and importance signals in reading. *Discourse Processes, 9*, 489-496.
- Mann, W.C., & Thompson, S.A. (1986).** Relational propositions in discourse. *Discourse Processes, 9*, 57-90.
- Maureau, J. H. (1983).** *Goed en begrijpelijk schrijven. Een analyse van 40 jaar schrijfadvisen.* Muiderberg: Coutinho.
- McNamara, D.S., & Kintsch, W. (1996).** Learning from texts: Effects of prior knowledge and text coherence. *Discourse Processes, 22*, 247-288.
- Meyer, B.J.F. (1975).** *The organization of prose and its effects on memory.* Amsterdam: North-Holland.
- Meyer, B.J.F. (1985).** Prose analysis: purposes, procedures and problems. In B.K. Britton & J.B. Black (eds.). *Understanding expository text.* (pp. 11-62). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Meyer, B.J.F., Brandt, D.M., & Bluth, G.J. (1980).** Use of top-level structure in text: Key for reading comprehension of ninth-grade students. *Reading Research Quarterly, 16*, 72-103.
- Millis, K.K., Graesser, A.C., & Haberlandt, K. (1993).** The impact of connectives on the memory for expository texts. *Applied Cognitive Psychology, 7*, 317-339.
- Millis, K.K., & Just, M.A. (1994).** The influence of connectives on sentence comprehension. *Journal of Memory and Language, 33*, 128-147.
- Murray, J.D. (1995).** Logical Connectives and Local Coherence. In R.F. Lorch & E.J. O'Brien (eds.). *Sources of coherence in reading.* (pp. 107-125). Hillsdale NJ: Erlbaum.
- Nederhoed, P. (1993).** Helder rapporteren. Houten / Zaventem: Bohn, Stafleu, Van Loghum.
- Neutelings, R. (1997).** *De eigenzinnige lezer. Hoe Tweede-kamerleden en gemeenteraadsleden beleidsteksten beoordelen.* (Dissertatie Universiteit Utrecht), Den Haag: SDU Uitgeverij.
- Noordman, L.G.M., & Maes, A.A. (1993).** Tekststructuur en tekstbegrip. In A. Braet & J. van de Gein (Eds.), *Taalbeheersing als Tekstwetenschap: Terreinen en Trends* (pp. 23-56). Dordrecht: ICG Publications.
- Noordman, L.G.M. & Vonk, W. (1997).** The different functions of a conjunction in constructing a representation of the discourse. In M. Fayol & J. Costermans (eds.). *Processing interclausal relationships in production and comprehension of text.* Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Noordman, L.G.M., & Vonk, W. (1998).** Memory-based processing in understanding causal information. *Discourse Processes, 26*, 191-212.
- Noordman, L.G.M., Vonk, W., & Kempff, H.J. (1992).** Causal inferences during the reading of expository texts. *Journal of Memory and Language, 31*, 573-590.
- Ommen, H, van & E. van Kuppenveld (1995).** *Professionele bedrijfscommunicatie.* Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Overduin, B. (1988).** *Rapporteren.* Utrecht/Anwerpen: Spectrum, tweede druk.
- Pander Maat, H.L.W. (1994).** *Tekstanalyse: een pragmatische benadering.* Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Pander Maat, H. & T. Sanders (2000).** Domains of use and subjectivity. On the distribution of three Dutch causal connectives. In B. Kortmann & E. Couper-Kuhlen (red.) *Cause, condition, concession and contrast: Cognitive and discourse perspectives.* Berlin: Mouton De Gruyter (Topics in English Linguistics Series, B. Kortmann & Elisabeth Traugott, series editors).
- Pit, M., Pander Maat, H. & T. Sanders (1997).** Doordat, omdat en want. Perspectief op gebruiksverschillen. *Taalbeheersing, 19*, 238-251.

Structuursignalen in informerende teksten

- Renkema, J. (1989, 1995).** *Schrijfwijzer. Handboek voor duidelijk taalgebruik.* 's-Gravenhage: SDU.
- Sachs, J. D. (1967).** Recognition memory for syntactic and semantic aspects of connected discourse. *Perception and Psychophysics*, 2, 437-442.
- Sanders, T. (1986).** *De invloed van globale teksteigenschappen op het begrijpen en onthouden van teksten.* Doctoraalscriptie Taal-en literatuurwetenschap, KU Brabant.
- Sanders, T.J.M. (1992).** *Discourse structure and coherence.* Proefschrift KU Brabant, Tilburg.
- Sanders, T. & J. Jaspers (1998).** Fundamenten en bruggen: Over de relatie tussen tekstonderzoek en schrijfad-
vieszen. *Tekstblad*, 3, 4-10.
- Sanders, T. & W. Spooren (in druk).** Text representation as an interface between language and its users. In T. Sanders, J. Schilperoord & W. Spooren (eds.). *Text representation: Linguistic and Psycholinguistic aspects.* Amsterdam: Benjamins.
- Sanders, T.J.M., Spooren, W.P.M., & Noordman, L.G.M. (1992).** Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes*, 15, 1-35.
- Sanders, T. & P. Smulders (red.) (1996).** *Schrijfwijsheden. Visies op Taal en Taaladvies.* 's- Gravenhage: SDU, 304 pp.
- Schellens, P.J. & M.F. Stehouder (1990).** Vaste structuren en tekstmodellen als hulpmiddel bij het schrijven van een betogende tekst. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 12, 255-268.
- Schellens, P.J., Klaassen, R. & De Vries, S. (2000).** Communicatiekundig ontwerpen: een kader. In P.J. Schellens, R. Klaassen, S. de Vries (red.) *Communicatiekundig ontwerpen. Methoden, perspectieven en toepassing.* (pp. 1-18). Assen: Van Gorcum.
- Schilperoord, J. (1996).** *It's about time. Temporal aspects of cognitive processes in text production.* Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam/Philadelphia: Rodopi.
- Spooren, W., Sanders, T., & Visser, J. (1994).** Taxonomie van coherence-relaties: Evidentie uit taalverwer-
vingsonderzoek? *Gramma/TTT*, 3, 33-54.
- Spyridakis, J.H. & Standal, T.C. (1987).** Signals in expository prose. *Reading Research Quarterly*, 22, 285-298.
- Spek, E. van der (1996).** *Schrijven met perspectief: structuuradviezen voor schrijvers.* Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Spooren, W. P. M. S. (1989).** *Some aspects of the form and interpretation of global contrastive coherence relations.* Proefschrift KU Nijmegen.
- Spooren, W., Mulder, M., & Hoeken, H. (1998).** The role of interest and text structure in professional read-
ing. *Journal of Research in Reading*, 21, 2, 109-120.
- Spooren, W., H. Hoeken & T. Sanders (1994).** Tekstverwerking als functie van tekststructuur en tekstinter-
santheid. In: A. Maes, P. van Hauwermeiren en L. van Waes (red.) *Perspectieven in taalbeheersingsonderzoek.*
(pp. 98-108). Dordrecht: ICG.
- Stehouder, M., Jansen, C., Maat K., Staak, J. van der, Vet, D. de, Witteveen, M. & Woudstra, E. (1999).**
Leren Communiceren. Groningen: Wolters-Noordhoff, 4e druk.
- Stukker, N., T. Sanders & A. Verhagen (1999).** Waar een wil is, is geen wet. De categorisering van causale rela-
ties binnen en tussen zinnen. *Gramma/TTT*, 7, 66-86.
- Ummelen, N. (1997).** *Procedural and declarative information in software manuals.* (Dissertatie Universiteit Twente).
Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Van Hauwermeiren, P. (1981).** *Leesbaar Nederlands.* Malle: De Sikkel.

De analyse van verzwegen argumenten

Een bespreking van recent onderzoek

1. Inleiding

Verzwegen argumenten zijn, heel algemeen en onprecies gezegd, ondersteuning van een standpunt die bij het uitspreken van de argumentatie impliciet zijn gelaten. Verzwegen argumenten, in logische termen meestal ‘verzwegen premissen’ genoemd, zijn verbonden met het logische concept van enthymem: dat is een redenering waarin één premisse onuitgesproken is gebleven. Er zijn met name twee redenen waarom argumentatietheoretici en anderen die zich bezig houden met argumentatie in verzwegen argumenten geïnteresseerd zijn. De eerste reden is dat er behoefte is aan een methode voor de correcte identificatie van verzwegen argument, die bovendien is gebaseerd op een bevredigend en verantwoord theoretisch kader. Het verzwegen argument wordt gezien als een essentieel onderdeel van de argu-

mentatie. Het speelt een belangrijke rol bij de beoordeling en om die reden moet het expliciet worden gemaakt. Dit is echter in de praktijk vaak een lastige zaak, omdat de analysator erachter moet zien komen wat er precies in de argumentatie verzwegen is gebleven.

De tweede reden voor de belangstelling is dat er behoefte is verzwegen argumenten als een alledaags verschijnsel in taalgebruik beter te kunnen verklaren dan nu mogelijk is. Taalgebruikers zeggen sommige dingen expliciet en andere laten zij impliciet, zonder dat er veel bij wordt stilgestaan en zonder dat het voor communicatieve problemen zorgt.¹ Maar voor theoretici is het erg moeilijk te verklaren welke denkprocessen hierbij een rol spelen, hoe sprekers en luisteraars hun beslissingen nemen en hoe zij tot bepaalde interpretaties besluiten.

Verzwegen argumenten worden in de literatuur vaak aangemerkt als een gecompliceerd en moeilijk onderwerp. Hoewel er vanaf ongeveer 1975 expliciet veel aandacht aan het onderwerp is besteed door theoretici uit allerlei disciplines, lijkt dit nog niet te hebben

Samenvatting

In dit artikel wordt ingegaan op het recente onderzoek naar verzwegen argumenten. Nadat twee traditionele benaderingen zijn beschreven, wordt de discussie over het onderscheid tussen deductie en inductie en de consequenties hiervan voor verzwegen argumenten besproken. Vervolgens komt de verwarring over de gebruikte termen en definities aan de orde. Daarna wordt ingegaan op het idee van het verzwegen argument als zogenaemde *gap-filler* en op het onderscheid tussen ‘*used premises*’ en ‘*needed premises*’. Ten slotte wordt besproken welke rol de context speelt in een analyse van verzwegen argumenten en welke relatie er is tussen argumentatieschema’s en verzwegen argumenten.

De analyse van verzwegen argumenten. Een bespreking van recent onderzoek

opgeleverd dat ‘het probleem van verzwegen argumenten’ is opgelost.² Zo zegt Walton in zijn verslag van een zomerinstituut over argumentatie in 1996:

A third area of concern was that of identifying missing (non-explicit) premises and conclusions. Everyone frankly admitted this to be a major, unsolved problem, even though a traditional method of analysis of enthymemes has been taught throughout the history of logic. (Walton 1996: p.xii)

In dit artikel wordt besproken op welke thema’s en vragen het recente onderzoek naar verzwegen argumenten is gericht. Daarbij gaat het om de periode van ongeveer 1987, het jaar waarin Govier een bespreking van het probleem van verzwegen argumenten heeft gepubliceerd die veel invloed heeft gehad, tot heden. In die periode had de discussie over verzwegen argumenten met name betrekking op de volgende thema’s: het verschil tussen deductieve en inductieve redeneringen en de consequenties hiervan voor de benadering van verzwegen argumenten, de aard van de uitspraak die het verzwegen argument vormt, de rol van de context bij de analyse van verzwegen argumenten en ten slotte het verband tussen verzwegen argumenten en argumentatieschema’s. In de discussies over deze thema’s speelt op de achtergrond mee dat er traditioneel verschillende benaderingen van verzwegen argumenten zijn, zonder dat deze benaderingen bij iedereen bekend zijn en door iedereen worden onderscheiden.

2. Twee traditionele benaderingen van verzwegen argumenten

In veel boeken over argumentatie en logica wordt gesteld dat er één traditionele benadering van verzwegen argumenten is, een benadering die is gebaseerd op het logische concept van enthymem. Hoewel de beschrijvingen van deze benaderingen niet altijd in alle opzichten geheel identiek zijn, komen de meeste ervan ongeveer op het onderstaande neer:

Een enthymem is een redenering waarin een premisse (of de conclusie) impliciet is gelaten. Om die reden is het enthymem in de geuite vorm (deductief) logisch ongeldig. Daarom moet de verzwegen premisse (of conclusie) expliciet worden gemaakt en aan de redenering worden toegevoegd met behulp van de regels voor (deductieve) logische geldigheid, zodat de redenering geldig wordt.

Deze benadering duid ik aan als de ‘traditionele logische benadering’. Hij gaat terug op klassieke werken van Cicero en Boethius, maar heeft vooral vorm gekregen in de Middeleeuwen in het werk van, onder anderen, Petrus Hispanus (Walton 1996: 222, Gerritsen 1999a: 27, 1999b: 229).³ Een prototype van de traditionele logische benadering is Copi (1953: heruitgave in 1986, met Cohen). Een van zijn voorbeelden is:

The soul through all her being is immortal, for that which is ever in motion is immortal. (Copi en Cohen 1986: 223).

In deze redenering is de volgende premisse impliciet gebleven:

The soul is ever in motion.⁴

Volgens Copi moeten alleen deductieve redeneringen op deze wijze worden benaderd. In andere typen redeneringen, zoals redeneringen op basis van een vergelijking, die worden gerekend tot de inductieve redeneringen, zijn verzwegen premissen helemaal niet aan de orde. De stap van de premissen naar de conclusie moet in die gevallen worden bekeken aan de hand van bepaalde beoordelingscriteria. Copi's aanpak is in tegenstelling tot die van bijvoorbeeld Rescher (1964): in zijn visie moet in iedere redenering die bestaat uit maar één premisse en een conclusie een verzwegen premisse worden aangevuld, ongeacht het eventuele type redenering. Reschers benadering van verzwegen premissen wijkt echter af van wat in het algemeen onder de traditionele logische benadering wordt verstaan.

Er is nog een tweede traditionele benadering van verzwegen argumenten die moet worden onderscheiden. Deze benadering is veel minder bekend dan de traditionele logische benadering, maar onderdelen ervan duiken op in variaties op de traditionele logische benaderingen en in moderne benaderingen van enthymemen. De benadering is gebaseerd op Aristoteles' behandeling van enthymemen in de *Rhetorica*. Er zijn veel discussiepunten als het gaat om Aristoteles' beschrijving van de definitie, vorm en inhoud van enthymemen, maar de algemeen gedeelde interpretatie van zijn ideeën zoals die wordt verwoord in moderne retorische benaderingen luidt ongeveer als volgt:⁵

Een enthymem is een vorm van retorische argumentatie, gericht op een specifiek publiek, in een specifieke situatie en met een specifiek doel. In enthymemen kan de spreker gebruik maken van het gegeven dat bepaalde kennis en informatie aan een publiek kan worden overgebracht zonder deze expliciet te verwoorden.

Deze benadering duid ik aan als de 'traditionele retorische benadering'. Het moet worden opgemerkt dat deze benadering alleen betrekking heeft op retorische redeneringen. Hoewel formele logica ook kan worden toegepast op de retorische redeneringen, ligt het accent in de studie van retorische redeneringen niet op een formeel-logische analyse. De aandacht gaat vooral uit naar de interactie tussen een spreker en het publiek, en naar de vraag hoe de spreker een bepaalde boodschap het best aan dat publiek kan overbrengen. Er kan worden gezegd dat de traditionele retorische benadering en de traditionele logische benadering elkaars tegengestelden vormen: de eerste richt zich vooral op interactionele aspecten maar niet op formele logica, terwijl de tweede gericht is op formele logica en niet op interactionele aspecten.

Elders heb ik betoogd dat de retorische opvatting van het enthymem de eerste, echte benadering van verzwegen argumenten is die kan worden onderscheiden (Gerritsen 1999b). Hoewel de retorische opvatting wel een rol bleef spelen in de manier waarop door de tijd heen over enthymemen werd gedacht, heeft de traditionele logische benadering in de studie van verzwegen argumenten lange tijd gedomineerd, ruwweg vanaf de vroege Middeleeuwen tot in de eerste helft van de twintigste eeuw. Dit was een gevolg van de dominante positie van logica in de wetenschap in het algemeen.

De traditionele logische benadering voldoet, zolang zij alleen wordt toegepast op geconstrueerde redeneringen, bijvoorbeeld als een oefening in logica, en in gevallen waar-

in het niet gaat om een accurate analyse van echte, alledaagse argumentatie. Het voorbeeld van Copi, dat eerder is besproken, is een illustratie van de manier waarop de traditionele logische benadering wordt toegepast. Toen echter de belangstelling voor gewoon, alledaags taalgebruik in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw toenam, kwam naar voren dat de traditionele logische benadering tekortkomingen heeft als hij wordt toegepast op alledaagse argumentatie. Om te beginnen, is de logische benadering alleen aan de orde bij deductieve redeneringen, terwijl in de praktijk de meeste argumentaties niet deductief maar inductief zijn: de conclusie volgt hooguit met waarschijnlijkheid uit de argumenten, maar zelden met zekerheid. Deductieve en inductieve redeneringen zijn bovendien de in de praktijk niet gemakkelijk van elkaar te onderscheiden en ook is niet duidelijk hoe inductieve redeneringen moeten worden benaderd als het concept van verzwegen argument daar geen rol speelt.

Zelfs al wordt de logische benadering toegepast op alle redeneringen die bestaan uit één premisse en een conclusie, dan nog zijn er problemen. Een daarvan is dat de logische benadering teveel kandidaten voor het verzwegen argument genereert, aangezien een redenering vaak op meerdere manieren geldig kan worden gemaakt met een extra premisse, terwijl de logica geen instrumenten biedt om uit te maken welk verzwegen argument de correcte aanvulling zou zijn. Verder kan de formele logica geen verklaring bieden voor de verschillende soorten impliciete onderdelen die in argumentatie een rol kunnen spelen en voor de verschillende functies die deze onderdelen hebben. De formele logica biedt daarom onvoldoende houvast voor iemand die wil nagaan welke expliciete en impliciete elementen in een bepaalde concrete argumentatie van belang zijn.

Om deze redenen zijn moderne argumentatietheoretici en logici gaan proberen nieuwe benaderingen van verzwegen argumenten uit te werken. Dit bracht ook een hernieuwde interesse in de traditionele retorische benadering met zich mee, vanwege het meer pragmatische perspectief dat eraan ten grondslag ligt. In de vroege jaren van de moderne argumentatietheorie stonden verzwegen argumenten hoog op de agenda. In 1980 formuleerden Blair en Johnson de volgende vragen over verzwegen argumenten, als onderdeel van hun onderzoeksprogramma voor Informele Logica:

The problem of assumptions and missing premises:

What exactly is a missing premise? What different kind of assumptions can be distinguished in argumentation? Which are significant for argument evaluation? How are missing premises to be identified and formulated? Are these just practical and pedagogical questions, or theoretical as well? (Blair en Johnson 1980: 25)

Het is niet gemakkelijk gebleken deze vragen te beantwoorden en de meeste ervan zijn ook in het actuele onderzoek naar verzwegen argumenten nog steeds aan de orde.

3. Het onderscheid tussen deductie en inductie

Het beginpunt van het recente onderzoek naar verzwegen argumenten was het verschuiven van de aandacht van redeneringen waarin de conclusie met zekerheid uit de premissen volgt, de deductieve redeneringen, naar redeneringen waarin de conclusie hooguit waarschijnlijk uit de premissen volgt, de inductieve redeneringen. De observatie dat de logische

benadering verschillende tekortkomingen heeft, geeft aanleiding tot de vraag welke rol formele logica in de moderne argumentatietheorie speelt. Deze vraag is vooral relevant als het gaat om verzwegen argumenten, aangezien tot nu toe strikt gesproken alleen de formele logica systematische concepten en instrumenten bood voor de analyse ervan: verzwegen argumenten en formele logica zijn nauw met elkaar verbonden. Aan de traditionele formele logica kon een vaststaand, duidelijk model voor een redenering worden ontleend, waarin een redenering bestaat uit twee premissen en een conclusie, met een bepaalde vorm. De traditionele (logische) definitie van verzwegen premisse is geheel op dit model gebaseerd.

Veel moderne logici menen echter dat het deductieve model niet van toepassing kan zijn op gewone, alledaagse – inductieve – argumentatie. Daarom moet worden geprobeerd een alternatief te bedenken. Maar als de relatie tussen formele logica en verzwegen premissen wordt losgelaten, is onduidelijk wat het concept van verzwegen premisse inhoudt. In de literatuur is een lange discussie gevoerd over de vraag in hoeverre het deductieve model kan worden toegepast op niet-deductieve redeneringen en hoe die redeneringen anders moeten worden benaderd. De positie die een theoreticus inneemt in deze discussie is grotendeels bepalend voor de precieze benadering van verzwegen argumenten die hij of zij voorstaat. Er kunnen drie hoofdvisies in deze kwestie worden onderscheiden. Ik duid ze aan als ‘pluralisme’, ‘modern deductivisme’ en ‘noch pluralisme, noch deductivisme’

3.1 Pluralisme. De eerste hoofdvisie met betrekking tot het deductie-inductieonderscheid is dat niet-deductieve redeneringen anders moeten worden benaderd dan deductieve redeneringen.⁶ Het deductieve model is in deze visie per definitie niet te gebruiken voor de analyse van niet-deductieve redeneringen. De belangrijkste voorstander is Govier (1987): het artikel waarin zij deze visie uiteenzet, heeft veel invloed gehad. Andere voorstanders zijn onder meer Woods (1990) en Walton (1996). Volgens hen is een theoreticus die een niet-deductieve redenering analyseert met het deductieve model een ‘deductivist’: iemand die alle redeneringen benadert als deductief terwijl ze dat niet allemaal zijn. De tegenstanders van deductivisme pleiten voor een pluralistische visie op argumentatie:⁷ er zijn verschillende typen redeneringen (deductieve en inductieve, maar ook conductieve en abductieve) en bij elk type horen aparte, specifieke modellen voor de analyse en beoordeling.⁸ Een deductivistische aanpak gaat voorbij aan dit onderscheid en beschouwt argumentaties als incompleet terwijl ze dat niet zijn. Het gevolg hiervan is dat argumentaties worden beoordeeld met deductieve criteria en die zijn niet passend en te sterk. Walton stelt dat deductivisme impliceert dat de analysator er in de analyse dingen bij verzint die eigenlijk geen onderdeel uitmaken van de argumentatie. Deductivisme leidt op die manier volgens hem ertoe dat de analysator de drogreden van de stroman begaat (1996: 241). Om dit te vermijden, zou een analysator de argumentatie alleen op minimale wijze kunnen aanvullen, bijvoorbeeld alleen met de uitspraak die het logisch minimum vormt (‘Als (argument), dan (standpunt)’). Maar dan wordt logische geldigheid een inhoudsloos begrip, omdat iedere redenering altijd op die manier geldig kan worden gemaakt. Woods betoogt in dit verband dat het verschil tussen ongeldige en geldige redeneringen in zo’n aanpak verdwijnt (1990:107).

Pluralisten menen dat een verzwegen argument, in de traditionele zin, alleen moet worden aangevuld in het zeldzame geval dat een alledaagse redenering van het deductieve type is. In alle andere gevallen moet de analysator geen verzwegen argument aanvullen, maar de argumentatie laten voor wat het is. Hij moet wel de stap van de argumenten naar de con-

clusie beoordelen, maar hij moet dit doen met behulp van inductieve, conductieve of abductieve beoordelingscriteria en zonder die stap in een uitspraak expliciet te maken.

De tegenstanders van een deductivistische benadering hebben zich in de laatste jaren vooral op drie dingen gericht. Ten eerste hebben zij in artikelen geprobeerd te laten zien waarom deductivisme verkeerd is, zoals Woods (1990), Hitchcock (1985) en Govier (1987). Ten tweede is geprobeerd te beschrijven en te definiëren wat de karakteristieken zijn van de verschillende typen redeneringen om ze in de praktijk van elkaar te kunnen onderscheiden, zoals in Govier (1992). Ten derde is het pluralistische onderzoek erop gericht te formuleren welke beoordelingscriteria bij de verschillende typen redeneringen horen, bijvoorbeeld Hitchcock (1980, 1981, 1985).

Het moet echter worden geconstateerd dat de pluralistische inspanningen tot op heden nog tot weinig concreet resultaat hebben geleid: zo is er geen duidelijk overzicht van typen redeneringen voorhanden en ook geen bruikbare lijst van passende beoordelingscriteria per type. In iedere argumentatie moet de afleiding van de premissen naar de conclusie worden beoordeeld, maar omdat in de pluralistische benadering het traditionele verzwegen argument maar zeer beperkt aan de orde is en een duidelijk alternatief vooralsnog ontbreekt, kan moeilijk worden aangegeven hoe volgens de pluralistische aanpak te werk moet worden gegaan bij de analyse en beoordeling van een concreet geval van alledaagse argumentatie.⁹

3.2 Modern deductivisme. Een tweede standpunt in de deductie-inductiediscussie is dat een standaard deductivistische aanpak van verzwegen argumenten niet wil zeggen dat je een deductivist zou zijn. Oftewel: verzwegen argumenten kunnen deductivistisch worden benaderd zonder te impliceren dat in alle redeneringen de conclusie altijd met zekerheid uit de premissen moet volgen. Zo stelt Ennis (1982: 70) dat hij het deductie-inductieonderscheid erkent, maar toch een voorstander is van een deductivistische aanpak: zo'n aanpak dwingt de analysator namelijk iedere stap in de argumentatie zorgvuldig te bekijken. Ook Hitchcock (1980) was - later wijzigde hij zijn visie in de pluralistische richting - een voorstander van dit 'heuristische' deductivisme, een term die Govier gebruikt (1987: 89). Recenter werd een niet alleen heuristisch bedoelde deductivistische aanpak bepleit door pragma-dialectici, zoals Van Eemeren en Grootendorst (1992) en Gerritsen (1995), en ook door Groarke (1992, 1995). Deze laatste groep theoretici duid ik aan als 'moderne deductivisten'.

Moderne deductivisten zien het onderscheid tussen deductie en inductie niet als een groot obstakel als het gaat om de aanpak van verzwegen argumenten. Zo betoogt Groarke (1992) dat het hier voornamelijk gaat om een verschil in de mate van zekerheid van de afleiding. Volgens hem kan deze in een deductivistische analyse worden verwerkt door semantische aanduiders van de mate van zekerheid ('misschien', 'waarschijnlijk', of 'zeker' bijvoorbeeld) in de premissen of de conclusie op te nemen. De context bepaalt welke aanduiders in een concreet geval passend is. Zolang de mate van zekerheid op deze manier in beschouwing wordt genomen, is er volgens voorstanders van een deductivistische aanpak geen bezwaar tegen de standaardtoepassing van het deductieve model.

Theoretici die voorstander zijn van een deductivistische aanpak van verzwegen argumenten hebben in de laatste jaren vooral geprobeerd te verhelderen waarom een deductivisti-

sche aanpak verantwoord is. Dit houdt met name ook in dat wordt aangegeven welke plaats formele logica in een moderne argumentatietheorie inneemt. Moderne deductivisten zien logische geldigheid als een eis van argumentatie die ook empirisch geldt: mensen proberen logisch geldig te redeneren en dus is een analyse op het logische niveau altijd nodig. Wel is onduidelijk welke logische systemen gewone taalgebruikers hanteren. Van Eemeren en Grootendorst geven aan dat zij om die reden vooralsnog kiezen voor de traditionele, formeel-logische systemen van de propositie logica en de predikatenlogica:

Just for the sake of simplicity, we shall restrict ourselves (...) to making use of the well-known and ready-made instruments of propositional logic and first-order predicate logic. (Van Eemeren and Grootendorst 1992: 113)

Anti-deductivisten stellen dat in een deductivistische aanpak het gebruik van formele logica triviaal is. Maar in de ogen van moderne deductivisten is dat niet het geval. Ten eerste kan in een deductivistische aanpak wel degelijk naar voren komen dat een (compleet gemaakte) argumentatie logisch ongeldig is, zoals wordt betoogd in Gerritsen (1995). Een voorwaarde voor een dergelijke uitkomst van de analyse is dat de context voldoende aanwijzingen moet bevatten dat de spreker is gebonden aan een verzwegen argument waarmee de onderliggende redenering logisch ongeldig blijft. Dit komt in de praktijk voor. Als dergelijke aanwijzingen echter ontbreken, wat meestal het geval is, dan geven moderne deductivisten de voorkeur aan een reconstructie die de redenering logisch geldig maakt, vanwege de aanname dat mensen normaliter proberen logisch geldig te redeneren.

Een modern-deductivistische benadering van verzwegen argumenten is ook niet triviaal, omdat het in zo'n benadering niet blijft bij een analyse op het logische niveau alleen: de analyse moet worden aangevuld met een pragmatische analyse. Dit is het belangrijke onderscheid tussen traditionele deductivisten en moderne deductivisten. De analyse op het pragmatische niveau houdt onder meer in dat de letterlijke uitingen in de tekst en de context moeten worden geanalyseerd. Op basis hiervan neemt de analysator interpretatieve beslissingen die niet op het logische niveau kunnen worden genomen. Omdat de pragmatische analyse zo'n belangrijk onderdeel is van een modern-deductivistische benaderingen hebben de voorstanders van zo'n benadering in de afgelopen jaren veel aandacht geschonken aan de vraag wat die pragmatische analyse inhoudt en op welke theoretische kaders de pragmatische analyse kan worden gebaseerd.¹⁰

3.3 Noch pluralistisch, noch deductivistisch. Er is nog een derde standpunt mogelijk in de deductie-inductiediscussie en dat is dat het onderscheid en de verwante onderwerpen niet ertoe doen. De benaderingen die bij dit standpunt passen, hebben met elkaar gemeen dat formele logica er geen enkele rol in speelt. Het woord 'premissie' komt in deze benaderingen niet voor (in plaats daarvan wordt bijvoorbeeld 'reason' gebruikt), er wordt niet gesproken over logische geldigheid, logische vorm of over deductieve en inductieve redeneringen. Ook de term 'verzwegen premissie' of 'verzwegen argument' wordt meestal niet gebruikt. De theoretici die deze benaderingen voorstaan, gebruiken het deductieve model helemaal niet, dus kunnen zij ook geen deductivisten worden genoemd. Aangezien zij ook niet het pluralistische onderscheid tussen typen redeneringen maken, zijn zij ook geen pluralisten.

Een voorbeeld van een benadering waarin formele logica geen rol speelt, is de

Toulminbenadering en benaderingen die op het Toulminmodel zijn gebaseerd. In deze benaderingen wordt de stap van argumenten (bij Toulmin 'data' genoemd) naar standpunt gevormd door een uitspraak die Toulmin de 'warrant' noemt. De warrant blijft meestal impliciet. Hij onderscheidt nog een tweede onderdeel van argumentatie dat vaak impliciet blijft: de zogenoemde *backing*, die de ondersteuning van de warrant vormt.¹¹ In de literatuur is door verschillende auteurs besproken dat de concepten van *warrant* en *backing* problematisch zijn, omdat het ontbreekt aan conceptuele en functionele helderheid. Ook is erop gewezen dat het Toulminmodel al met al toch niet veel verschilt van het deductieve model. Er zijn op dit moment weinig auteurs die met Toulmins concept van *warrant* werken.¹²

Een tweede groep van benaderingen waarin formele logica ontbreekt, zijn benaderingen die verbonden zijn met Critical Thinking of Critical Reasoning. Een praktisch voorbeeld is Thomson (1996), dat later in dit artikel nog aan de orde komt.

Ten derde worden verzwegen argumenten ook bestudeerd door gespreksanalytici. Zij hebben geen interesse in logische aspecten en ook niet in de deductie-inductiediscussie. Er zijn maar weinig publicaties van gespreksanalytici over verzwegen argumenten. Een uitzondering is Jackson en Jacobs (1980). Zij definiëren het enthymem als een redenering waarin de ondersteuning van het standpunt is afgestemd op de vragen en bezwaren die de luisteraar heeft (1980: 262). Deze definitie benadrukt de interactionele, pragmatische aspecten van verzwegen argumenten en in die zin zijn gesprekstheoretische visies op verzwegen argumenten zinvol en nuttig. Maar de praktische bruikbaarheid van de definitie voor de analyse van concrete argumentatie met een verzwegen argument is gering, omdat de definitie daarvoor te weinig houvast biedt. Gesprekstheoretische benaderingen van verschijnenselen als verzwegen argumenten zijn ook niet direct gericht op een correcte argumentatieve analyse, maar meer op een correcte beschrijving ervan vanuit het perspectief van gesprekken.

Een laatste groep theoretici die formele logica bij verzwegen argumenten buiten beschouwing laten, zijn retorici. Hun aandacht gaat uit naar de relatie tussen de tekst, de context en het effect op het publiek: als het gaat om verzwegen argumenten ligt het accent op de beschrijving van deze relaties gezien vanuit het gegeven dat informatie ook impliciet kan worden overgebracht. Retorisch onderzoek naar verzwegen argumenten gaat vooral over de vraag in welke vorm en via welke kanalen dit gebeurt. In die zin biedt dit nieuwe perspectieven voor het onderzoek naar verzwegen argumenten. Piazza (1995) betoogt dat enthymemen moeten worden gezien vanuit de retorische situatie waarin zij functioneren en niet alleen vanuit het deductieve model als redeneringen met een conclusie en maar één premisse. Haar voorstel is bedoeld om te benadrukken dat de retorische visie op verzwegen argumenten een zinvolle aanvulling kan zijn op logische benaderingen.

Benaderingen van verzwegen argumenten waarin logica is afwezig is, richten zich in het algemeen met name op de aannames waarvan de spreker stilzwijgend lijkt uit te gaan en hoe hij deze overbrengt aan zijn publiek. Het perspectief daarbij is pragmatisch, hoewel de mate waarin en de wijze waarop dit het geval is, verschilt. De aandacht gaat niet uit naar een correcte analyse van de uitspraak die het verzwegen argument is. Het is om die reden dat het deductie-inductieonderscheid in deze benaderingen niet aan de orde is.

4. De aard van de uitspraak die het verzwegen argument is

Een tweede belangrijk thema in het recente onderzoek naar verzwegen argumenten is de vraag welk soort uitspraak het verzwegen argument is. Dit is vooral van belang omdat er meerdere soorten impliciete onderdelen van argumentatie zijn en het voor een goede analyse noodzakelijk is ze van elkaar te kunnen onderscheiden. Govier (1987: 92) leverde ook aan deze discussie een belangrijke bijdrage. Hieronder wordt een aantal van de kwesties die zij en anderen aan de orde hebben gesteld, besproken.

4.1 Verwarring over definities. In de literatuur is er veel verwarring over de betekenis van de termen en definities die worden gebruikt om te refereren aan impliciete onderdelen van argumentatie. Een belangrijke vraag in dit verband is wat het verschil is tussen presupposities en verzwegen argumenten. Traditioneel wordt een presuppositie gedefinieerd als een aanname die aan een propositie ten grondslag ligt en waarvan de waarheid een voorwaarde is voor de waarheid of onwaarheid van de propositie. 'Er bestaat een koningin van Budavië' is zo een presuppositie bij de propositie 'De koningin van Budavië is oud'. In de literatuur worden presupposities en verzwegen argumenten meestal beschouwd als twee verschillende soorten impliciete elementen. Het verschil is dat presupposities alleen op de achtergrond een rol spelen: de betrokkenen taalgebruikers gaan er stilzwijgend vanuit dat ze waar zijn en meestal is de inhoud ervan min of meer triviaal. Het is daarom gewoonlijk niet nodig ze in een argumentatieve analyse expliciet te maken. Dit in tegenstelling tot het verzwegen argument, dat een essentieel onderdeel vormt van de argumentatie. Het verzwegen argument heeft een functie die presupposities niet hebben: in de literatuur wordt wel gezegd dat het verzwegen argument 'de kloof opvult' (*fills a gap*) of 'een brug vormt' (*forms a bridge*) tussen de argumenten en het standpunt, bijvoorbeeld door Ennis (1982: 62) en door Govier (1987: 96). Om die reden moet het expliciet worden gemaakt.

Deze weergave van de opvattingen over presupposities en verzwegen argumenten is echter tot op zekere hoogte een vereenvoudiging van de werkelijkheid. Een complicatie is onder meer dat niet alle auteurs het beschreven onderscheid op deze manier maken. Als de publicaties over verzwegen argumenten met elkaar worden vergeleken, komt naar voren dat verschillende termen met verschillende betekenissen worden gebruikt om naar impliciete elementen te verwijzen. Termen als 'aanname' (*assumption*), 'suppositie' (*supposition*), 'ontbrekende premisse' (*missing premise*), 'implicatuur' (*implicature*) en 'afleiding' (*inference*) kunnen verwijzen naar presupposities, naar verzwegen argumenten, of naar beide. Theoretici hebben hun eigen overwegingen om bepaalde termen in een bepaalde betekenis te gebruiken. Als gevolg hiervan kan echter gemakkelijk verwarring ontstaan over de betekenis die een bepaalde term heeft. Bovendien betekent deze situatie dat auteurs eigen invullingen geven aan traditionele concepten, waarbij niet altijd overtuigend is dat de gekozen invulling correct, zinvol en theoretisch verantwoord is.

Een voorbeeld van een auteur die bekende termen op een eigen wijze definieert, is Thomson. In haar praktisch bedoelde boek *Critical Reasoning* (1996) komt de term 'verzwegen argument' niet voor. In plaats daarvan gebruikt Thomson de algemene term '*assumption*' om te refereren aan alle denkbare impliciet elementen die een rol kunnen spelen in een bepaalde argumentatie. Thomson legt uit waarom zij '*assumption*' verkiest boven de term '*presupposition*':

Sometimes in the process of evaluating arguments, the term ‘presupposition’ is used instead of ‘assumption’. We prefer the term assumption, because of the possibility of confusion between ‘presupposing’ and ‘supposing’. Usually when arguments tell us to ‘suppose that x is true’, they are neither stating nor assuming that x is true; they are merely exploring what would follow from the truth of x, and often they are doing this precisely in order to show that x must be false. So we must not take the presence of the word ‘suppose’ in an argument to indicate that an assumption is being made. Indeed, since we are using the term ‘assumption’ to denote something which is not stated, there are no special words in arguments to indicate the presence of this kind of assumption. (Thomson 1996: 23)

Thomson probeert aan te geven waarom haar term ‘*assumption*’ eenduidiger is dan de term ‘*presupposition*’. In tegenstelling echter tot wat de lezer misschien zou verwachten, gaat Thomson hierbij niet uit van de traditionele betekenis van het begrip ‘presuppositie’, zoals die hierboven is beschreven. De ‘presupposities’ waarover zij spreekt, lijken eerder het soort uitspraken te zijn die in de literatuur wel worden aangeduid als ‘hypothetische uitspraken’.¹³ (Deze soort uitspraken verschillen functioneel sterk van de traditionele presupposities. Ten eerste zijn hypothetische uitspraken per definitie onderdeel van de argumentatie die dient om het standpunt te ondersteunen en dus zijn ze relevant op de voorgrond van de argumentatie en niet op de achtergrond, zoals de presupposities. Ten tweede worden hypothetische uitspraken per definitie expliciet door de spreker verwoord, aangezien het niet goed mogelijk is een hypothetische argumentatie naar voren te brengen zoals Thomson die bedoelt zonder expliciet te vertellen op welke hypothese de argumentatie is gebaseerd. Presupposities daarentegen zijn per definitie impliciet.)

Dit voorbeeld is bedoeld als illustratie van de grote variëteit in de literatuur als het gaat om de gebruikte termen voor impliciete elementen en de betekenissen die eraan worden gegeven. Bij de bestudering van die literatuur is het van belang dit voor ogen te houden, omdat anders gemakkelijk verwarring kan optreden.

4.2 Het verzwegen argument als kloofvuller (*gap-filler*). Afgezien van de verwarring over de betekenis van de termen, zijn er ook andere complicaties rond het onderscheid tussen presupposities en verzwegen argumenten. Presupposities worden traditioneel geplaatst op de achtergrond van de argumentatie. Maar in de alledaagse praktijk is dit niet altijd het geval, omdat ze in bepaalde gevallen wel bepalend zijn voor de kwaliteit van de argumentatie en dan lijken ze van belang op de voorgrond. Een traditioneel als zodanig erkend geval is de drogreden van de meervoudige vraag. Toch is het niet zo dat in de argumentatietheorie methoden of procedures beschikbaar zijn waarmee relevante presupposities kunnen worden geïdentificeerd. In gevallen waarin presupposities op de voorgrond van belang lijken, is dit gebrek een probleem, omdat dan het verschil tussen presupposities en verzwegen argument lastig te maken is.¹⁴

Het cruciale punt hier is wat het betekent dat het verzwegen argument een kloofvuller (*gap-filler*) zou zijn, want dat is volgens veel auteurs het onderscheidende verschil tussen presupposities en verzwegen argumenten.¹⁵ De beschrijving van het verzwegen argument als ‘kloofvuller’ heeft als mogelijk voordeel dat het een functionele beschrijving is: het lijkt erop dat het verzwegen argument in een concreet geval alleen van andere impliciete ele-

menten kan worden onderscheiden door te kijken naar de functies die de uitspraak in het geheel van de argumentatie vervult. Verzwegen argumenten kunnen als categorie niet worden gedefinieerd door naar de inhoud van de uitspraken te kijken, omdat ze over allerlei onderwerpen kunnen gaan en in verschillende maten gedeeld en aanvaard kunnen zijn door de betrokken taalgebruikers.

Als wordt gesteld dat het verzwegen argument een kloofvuller is, dan blijkt vaak dat daarmee wordt bedoeld dat het verzwegen argument een 'als-dan'-uitspraak is. Het zou mogelijk het logisch minimum kunnen zijn, maar algemeen wordt deze uitspraak als kandidaat voor het verzwegen argument verworpen. Het logisch minimum is niet meer dan een herhaling van de argumentatie in één uitspraak en de aanvulling ervan voegt dus niets wezenlijks aan de argumentatie toe. Voor sommige auteurs is ook een bezwaar dat het standaard aanvullen van het logisch minimum als het verzwegen argument neerkomt op deductivisme.¹⁶

Een tweede soort 'als-dan'-uitspraak die kandidaat kan zijn voor het verzwegen argument is de een of andere in de context passende generalisatie van het logisch minimum. Deze werkwijze wordt vooral voorgestaan door moderne deductivisten, zoals pragma-dialectici (onder anderen Van Eemeren en Grootendorst 1992: 62-66) en Groarke (1995). De methode resulteert in een uitspraak die in ieder geval extra betekenselementen bevat in vergelijking met het logisch minimum en de uitspraak voegt dus wel iets aan de argumentatie toe. Een bezwaar is volgens sommige auteurs ook hier dat de werkwijze neerkomt op deductivisme. Verder wordt wel gezegd dat het een nadeel zou zijn dat de analysator moet bepalen welke generalisatie passend is. Het tegenargument van moderne deductivisten is dat dit onontkoombaar is: een analyse impliceert altijd dat bepaalde interpretatieve beslissingen moeten worden genomen.¹⁷ Dit is wat moet plaatsvinden op het pragmatische niveau van de analyse.

Als het verzwegen argument een in de context passende generalisatie van het logisch minimum is, dan zou een verschil met presupposities zijn dat die in ieder geval geen 'als-dan'-uitspraak van dezelfde vorm zijn. Vooral pluralisten stemmen echter niet met deze beschrijving van het verzwegen argument in.

4.3 Gebruikte en nodige premissen. Zelfs al waren alle auteurs het eens dat het verzwegen argument een generalisatie van het logisch minimum moet zijn, dan nog is er volgens sommige auteurs, met name pluralisten, een probleem als het gaat om het soort uitspraak dat het verzwegen argument is. Volgens onder meer Ennis (1982), Govier (1987) en Walton (1996) moeten er namelijk twee soorten verzwegen argumenten worden onderscheiden, afhankelijk van het doel van de analyse die wordt uitgevoerd. Er zijn twee mogelijke analysedoelen en dus ook twee mogelijke soorten verzwegen argumenten. Het eerste analysedoel is wat wordt genoemd 'interpretatie': de analysator is dan alleen op zoek naar 'gebruikte premissen' (*used premises*), die zowel expliciet als impliciet kunnen zijn. De spreker had ze in zijn hoofd toen hij de argumentatie daadwerkelijk naar voren bracht. Het tweede mogelijke analysedoel, geheel verschillend van het eerste, is 'evaluatie' (*evaluation*) of 'waarheid zoeken' (*truth seeking*): de analysator wil dan de zogenoemde nodige premissen (*needed premises*) achterhalen.¹⁸ Die premissen zijn 'nodig' voor – deductieve – logische geldigheid.¹⁹ Het maakt niet uit of de spreker ze in zijn hoofd had, want het doel is hier niet tot een correcte interpretatie te komen, maar alleen tot een beoordeling (of eigenlijk 'reconstructie')

vanuit logisch perspectief. Hoewel de genoemde auteurs dit niet met zoveel woorden zeggen, kan uit hun behandeling van het verschil worden opgemaakt dat gebruikte en nodige premissen altijd verschillende uitspraken zijn, zodat de twee verschillende analysedoelen ook een verschillende uitkomst opleveren.²⁰

Ennis (1982: 64) was de eerste die dit onderscheid expliciet beschreef. Hij betoogde dat de doelen in de literatuur van die tijd vaak door elkaar werden nagestreefd, waardoor het concept van verzwegen premisse onduidelijk was. Het lijkt erop dat de meeste auteurs tegenwoordig 'waarheid zoeken' niet meer als doel van een analyse zien, omdat een puur logische reconstructie weinig met de studie van alledaagse argumentatie te maken heeft: nodige premissen passen bij de traditionele logische benadering en de tekortkomingen daarvan waren juist aanleiding om nieuwe theorieën op te stellen. Toch lijkt het onderscheid ook nu nog aan de orde: Walton (1996: 250) gaat bijvoorbeeld in op de vraag wat het onderscheid betekent voor de benadering van verzwegen argumenten. Hij stelt dat de nodige premissen geen probleem vormen, omdat we die kunnen identificeren aan de hand van de regels van deductieve logica en met argumentatieschema's. Maar voor gebruikte aannames is dat in zijn visie anders: volgens hem zijn meer *case studies* nodig om te komen tot een 'classification of the different kinds of enthymemes and the different bases they rely on in argumentation' (Walton 1996: 250).

Het onderscheid tussen gebruikte en nodige premissen wordt niet algemeen erkend en het is bepaald problematisch. Zo volgt uit de definities van de twee soorten verzwegen argumenten dat sprekers in de werkelijkheid nooit verzwegen argumenten in hun hoofd zouden hebben die de argumentatie deductief logisch geldig maken. Oftewel: mensen redeneren in de praktijk niet op een logisch geldige manier. Deze implicatie van het onderscheid strookt onder meer in het geheel niet met de uitgangspunten van moderne deductivisten. Ook het concept van argumentatieschema's zou, als we Walton volgen, niet van toepassing zijn bij de identificatie van premissen waarvan de spreker daadwerkelijk gebruik heeft gemaakt. Voor Walton horen argumentatieschema's blijkbaar alleen thuis op het logische niveau, terwijl ze bijvoorbeeld in de pragma-dialectiek juist op het pragmatische niveau aan de orde zijn.

Ook het onderscheid tussen de twee analysedoelen 'interpretatie' en 'evaluatie' is niet algemeen erkend. Met name het idee dat dit twee geheel gescheiden en verschillende activiteiten zouden zijn, wordt niet door iedereen gedeeld. In de pragma-dialectiek gaat analyse (de technische term voor 'interpretatie') juist vooraf aan een beoordeling (evaluatie).

5. De rol van de context

Een derde ontwikkeling die van belang is voor het onderzoek naar verzwegen argumenten is de toename van de theoretische en praktische interesse in de rol van de context in een analyse. Wie alledaagse argumentatie bestudeert, heeft specifieke contextuele informatie nodig om tot een correcte analyse te kunnen komen. Dit geldt voor alle onderdelen van een analyse, maar met name ook voor de impliciete elementen, zoals het verzwegen argument. Het lijkt onmogelijk om verzwegen argumenten in een concreet geval passend te expliciteren als de context niet erbij wordt betrokken. De vraag is hoe dit het best kan gebeuren.

5.1 De betekenis van 'context'. In de moderne argumentatietheorie, vooral in de beginjaren, werden argumentaties aanvankelijk beschouwd los van de context waarin zij hoorden. Er werd, net als in de logische standaardbenadering, hoofdzakelijk gekeken naar geïsoleerde argumentaties. Tegenwoordig erkent vrijwel iedereen dat zo'n aanpak niet past bij waar het in de analyse van alledaagse argumentatie om moet gaan: als de context buiten beschouwing wordt gelaten, is een analyse oppervlakkig en min of meer zonder betekenis. Om deze reden worden de laatste jaren steeds meer studies verricht waarin de context, bijvoorbeeld die van een specifieke institutionele situatie, een centrale rol in de analyse speelt.²¹ Op die manier worden verfijndere resultaten bereikt.

Ondanks dit, is echter niet helemaal duidelijk wat het precies inhoudt om de context bij een analyse te betrekken. Een reden hiervan is dat het begrip 'context' breed is: het omvat in principe alle informatie die op de een of andere manier een rol speelt en die niet letterlijk is geuit in de uitwisseling die wordt bestudeerd. Vooral ook voor de identificatie van verzwegen argumenten is de onduidelijkheid van het begrip 'context' een probleem. Het concept van verzwegen argument is immers geheel contextafhankelijk. Als er onduidelijkheden en onnauwkeurigheden zijn in de wijze waarop de context wordt opgevat, kan dit gemakkelijk leiden tot verschillen van inzicht over wat het correcte verzwegen argument is. Zelfs als er gedetailleerde informatie beschikbaar is, dan komen twee verschillende analysatoren toch vaak tot verschillende aanvullingen van het verzwegen argument. Het kan niet zo zijn dat deze interpretatieverschillen ook optreden bij gewone taalgebruikers, aangezien het dan voor hen niet goed mogelijk zou zijn elkaar te begrijpen en met elkaar te communiceren.

Jacobs (1999) benadrukt om deze reden dat het nodig is argumentatie niet geïsoleerd te bekijken, maar vanuit het conversationeel perspectief, om tot een goed begrip van de argumentatie te kunnen komen:

Too often the problem of reconstructing arguments has been a problem of refashioning stated propositions, filling in missing premises, drawing out implied conclusions, but without any sensitivity to the total message that is being conveyed. (...) Information conveyed in a message is not limited to what can be extracted from sentences by rules of syntax, semantics, and logic. (...) When people interpret a message, they construct a context of assumptions and inferences to make sense of what was said and of what was not said but could have been said, and that make sense of how and when all of it is said. The words are not the message. (...) It is the context of interpretive assumptions and inferences that is the message. (Jacobs 1999: 398).

Jacobs bepleit als oplossing hiervoor dat een 'normatieve pragmatiek' wordt uitgewerkt, die een aanvulling zou moeten zijn op de traditionele wijzen van analyseren.²²

De vraag op welke manier context bij een analyse een rol moet spelen, is vooral aan de orde voor theoretici die op de een of andere manier banden hebben met de traditionele logische benadering, zoals informele logici en pragma-dialectici. Voor degenen die bijvoorbeeld werken vanuit een retorisch perspectief heeft context altijd al een centrale rol gespeeld in het onderzoek naar argumentatie. Dat blijkt al uit de traditionele retorische opvatting van het enthymeem die is gebaseerd op Aristoteles. Retorische benaderingen zijn erop gericht de relatie tussen het enthymeem en de bredere context waarin het enthymeem wordt geuit

te onderzoeken: aan die bredere context wordt vaak gerefereerd als ‘cultuur’. Lucaites, Condit en Caudill (1999) geven aan welke rol enthymemen spelen in de moderne retorica. Volgens hen zijn er drie structurele relaties van belang om een tekst te kunnen begrijpen: de relatie tussen de tekst en de bijbehorende bronnen, tussen de tekst en cultuur, en tussen de tekst en zijn invloed. Bij de bespreking van de tweede relatie is volgens hen het aristoteliaanse concept van enthymem van centraal belang, omdat het is gebaseerd op *doxa*, en dat is, stellen zij, de klassieke equivalent van ‘cultuur’. *Doxa* is meestal stilzwijgend (1999: 71). Een recente retorische studie naar de specifieke relatie tussen enthymemen en cultuur is Horwitz (1999). Zij definieert enthymemen als constellaties van de aannames en afleidingen die luisteraars vormen als zij iemands toespraak aanhoren. Soms worden dergelijke enthymemen alleen maar op basis van de sprekers verschijning (ras, geslacht et cetera) gevormd. Zo kunnen negatieve oordelen over de spreker ontstaan, die de effectiviteit van de toespraak in de weg kunnen staan. Horwitz stelt dat sprekers bewust hierop moeten anticiperen: door bepaalde retorische technieken aan te wenden, kunnen zij de vorming van dergelijke ongewenste enthymemen verhinderen (1999: 385).

Retorische benaderingen van enthymemen zijn gebaseerd op een bepaalde opvatting van wat context, of cultuur, is. Omdat ze niet zijn gericht op een correcte en systematische identificatie van de verzwegen onderdelen, is er geen grote noodzaak precies aan te geven wat in een bepaald geval de context is. Het retorische concept van context kan daarom wel zinvol zijn om tot een betere afbakening en invulling te komen van wat in een argumentatieve analyse onder ‘context’ moet worden verstaan, maar biedt vooralsnog weinig concreet houvast voor wie op zoek is naar een methode voor de analyse van verzwegen argumenten.

5.2 De positie van de analysator. Een tweede punt van discussie als het gaat om context, is de positie van de analysator. Het probleem is dat het voor hem vrijwel altijd moeilijker is tot juiste interpretaties te komen dan voor de betrokken taalgebruikers. Dit komt omdat de deelnemers aan de discussie beschikken over allerlei verbale en niet-verbale aanwijzingen die de analysator niet heeft: de analysator hoort bijvoorbeeld niet met welke intonatie een uitspraak wordt gedaan en hij ziet niet hoe de sprekers gezichtsuitdrukking daarbij is. De deelnemers kunnen op elkaar reageren: ze kunnen aangeven wat zij niet begrijpen en hun eigen uitspraken zo nodig verhelderen. De analysator kan dit niet. Het nadeel dat de analysator in dit opzicht heeft, maakt het lastiger de expliciete uitspraken goed te interpreteren en het maakt het nog lastiger precies te achterhalen wat impliciet is gelaten.

In de literatuur lijken vele theoretici het er inmiddels over eens dat de analyse van argumentatie moet aansluiten bij de bedoelingen (*intentions*) van de sprekers: men vindt in principe dat een analyse interpretatief correct moet zijn. In mijn waarneming geldt zelfs voor auteurs die zich richten op ‘evaluatie’ en op ‘nodige premissen’ dat zij toch streven naar een bepaalde mate van interpretatieve correctheid, omdat de analyse anders in feite gaat over een bedachte en gekunstelde argumentatie. Vaak wordt echter als complicatie genoemd dat het niet mogelijk is te achterhalen wat de bedoelingen van de spreker zijn geweest, omdat we niet in iemands hoofd kunnen kijken.

In de pragma-dialectiek wordt niet gewerkt met het idee van de bedoelingen van de spreker, maar met het concept van gebondenheden.²³ Ook Walton (1996: 251) heeft voorgesteld te zoeken naar de gebondenheden en niet naar de bedoelingen. Het taalhandelings-

theoretische concept van gebondenheden houdt in dat een spreker door het doen van een bepaalde uitspraak op een bepaalde manier bijbehorende gebondenheden op zich neemt: wie een belofte doet, is bijvoorbeeld gebonden aan het nakomen van de belofte en wie een bewering doet, is gebonden aan de juistheid van de bewering. ‘Gebondenheden’ zijn niet alleen een theoretisch concept, maar worden ook als een empirische realiteit gezien: echte taalgebruikers kennen aan de spreker bepaalde gebondenheden toe op basis van wat er hoe wordt gezegd en daarbij kijken zij niet in de eerste plaats naar de bedoelingen van de spreker.

Het concept ‘gebondenheid’ is minder problematisch dan dat van de bedoelingen van de spreker. Het is gebaseerd op het theoretische kader van de taalhandelingstheorie en het geeft beter aan waarnaar een analysator op zoek moet zijn in een analyse. Een voordeel is ook dat gebondenheden een nauw verband hebben met de context: ze worden op basis van de context aan een spreker toegerekend. Het verband tussen de bedoelingen van de spreker en de context is veel vager. Het is daarom in de praktijk vaak iets gemakkelijker te bepalen wat de gebondenheden zijn dan wat de bedoelingen waren. Maar dit geldt maar tot op zekere hoogte: de analysator heeft altijd als nadeel dat hij minder weet dan de betrokken taalgebruikers. Het lijkt erop dat dit niet geheel te vermijden is.

6. *Argumentatieschema's*

Een vierde en laatste ontwikkeling in het onderzoek naar verzwegen argumenten is de toegenomen aandacht voor argumentatieschema's en hun relatie met verzwegen argumenten. Garssens (1999) beschrijving hieronder refereert aan die relatie:

There seems to be general agreement among argumentation theorists that argumentation schemes are principles or rules underlying arguments that legitimise the step from premises to standpoints. They characterise the way in which the acceptability of the premise that is explicit in the argumentation is transferred to the standpoint. The argumentation scheme that has been used by an arguer determines the specific relation that is established between the explicit premise and the standpoint that is being justified. This relation is not a formal one but a pragmatic one. (Garssen 1999: 225)

De relatie tussen het standpunt en het argument waarover Garssen spreekt, is op zichzelf niet het verzwegen argument. Als deze relatie echter wordt geformuleerd als een bewering (die stelt dat de twee zaken die worden genoemd in het standpunt en het argument op een bepaalde manier met elkaar zijn verbonden), dan vormt deze bewering het verzwegen argument van de argumentatie.

Verschillende auteurs hebben de laatste jaren aangegeven dat argumentatieschema's inzichten kunnen opleveren die mogelijk een oplossing bieden voor het probleem van verzwegen argumenten. Zo stelt Blair (1992: 209) dat de notie van argumentatieschema, naast aristoteliaanse *topoi*, bruikbare alternatieven kan opleveren voor de volgens hem beperkte deductieve opvatting van argumentaties. Walton (1996: 245) beschouwt argumentatieschema's als een ‘important new tool for the analysis of enthymemes (...)’:

De analyse van verzwegen argumenten. Een bespreking van recent onderzoek

Argumentation schemes (...) are the forms of argument (structures or inferences) that enable one to identify and evaluate common types of presumptive argumentation in everyday discourse. (Walton 1996: 245).

Volgens Walton zijn er 24 verschillende soorten argumentatieschema's, met elk een eigen reeks bijbehorende kritische vragen. Hiermee wordt volgens hem de identificatie en evaluatie van verzwegen argumenten vergemakkelijkt – overigens alleen als het doel is nodige premissen te identificeren.

Het onderzoek naar argumentatieschema's is relevant voor dat naar verzwegen argumenten. Tot op heden echter zijn de eventuele nieuwe inzichten nog niet daadwerkelijk gebruikt om het probleem van verzwegen argumenten op te lossen. Mij lijken hier vooral twee dingen belangrijk. Ten eerste lijkt het mij dat het kan helpen het verzwegen argument te vinden als het argumentatieschema wordt geïdentificeerd. Maar het argumentatieschema levert alleen een standaard verzwegen argument op voor een bepaalde relatie, bijvoorbeeld voor een causale, tussen het standpunt en het argument. De problemen bij de analyse van verzwegen argumenten gaan vaak juist over bijzonderheden en details (bijvoorbeeld de mate van zekerheid in de afleiding), niet zozeer over de globale strekking. De analysator zal die bijzonderheden en details zelf moeten zien te achterhalen. In die zin vraag ik me af of de toepassing van het concept van argumentatieschema in concrete situaties veel zal oplossen.

Ten tweede: als argumentatieschema's een bruikbaar instrument zijn bij de identificatie van verzwegen argumenten, dan is mijns inziens de vraag aan de orde welke relatie er is tussen argumentatieschema's aan de ene kant en de traditionele logische schema's voor geldige redeneervormen aan de andere kant. Volgens Garssen, in het hierbovenstaande citaat, is de relatie tussen het argument en het standpunt niet formeel maar pragmatisch. Maar het is duidelijk dat het verzwegen argument, in ieder geval in de pragma-dialectiek, ook een formeel aspect heeft en niet alleen om heuristische redenen. Is de relatie tussen het standpunt en het argument in een argumentatieschema alleen maar pragmatisch of toch ook formeel in een bepaalde zin? Ook zijn de argumentatieschema's voorbeelden van deductief logisch geldige redeneringen, tenminste in de pragma-dialectiek. Daarom lijkt het voor de hand te liggen dat de kritiek van anti-deductivisten ook van toepassing is op het standaard toepassen van argumentatieschema's. Dit blijkt ook uit het feit dat Walton meent dat argumentatieschema's thuishoren op het logische niveau, samen met bijvoorbeeld de deductieve regels.

7. Conclusie

In dit artikel is ingegaan op vier ontwikkelingen in het onderzoek naar verzwegen argumenten. Ten eerste is besproken wat de discussie over het onderscheid tussen deductie en inductie inhoudt en wat deze heeft opgeleverd. Ten tweede is ingegaan op de kwestie wat de aard is van de uitspraak die het verzwegen argument vormt. Ten derde is aan de orde gekomen hoe in het recente onderzoek wordt gekeken naar de rol van de context en het belang hiervan voor een analyse. Ten slotte is aandacht besteed aan de relatie tussen argumentatieschema's en verzwegen argumenten.

Uit deze bespreking kan worden afgeleid dat het onderzoek naar verzwegen argumen-

ten in de komende jaren naar verwachting vooral in drie richtingen zal worden vervolgd. Om te beginnen, zal het onderzoek gericht zijn op het verder combineren van logische met pragmatische inzichten, zoals moderne deductivisten voorstaan, om zo tot correcte en systematische analyses van het verzwegen argument te kunnen komen. Daarnaast zal de aandacht uitgaan naar retorische benaderingen van het enthymeem en andere pragmatische benaderingen van verzwegen elementen, om de inzichten die hieraan worden ontleend te kunnen verwerken in een argumentatietheorie. Ten slotte is de studie naar argumentatieschema's relevant, vanwege de mogelijkheden die dit kan opleveren voor de identificatie van verzwegen premissen.

Noten

1. In Garssen (1999: 226) wordt verslag gedaan van een empirisch onderzoek, waarin onder andere is nagegaan of de proefpersonen in staat zijn de argumentatieschema's te herkennen. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat de meesten de relatie tussen het standpunt en het argument (het verzwegen argument dus) adequaat interpreterden.
2. Het was Govier die sprak van 'the problem of missing premises' (1987: 87).
3. Zie Cicero's *Topica*, Boethius' *In Topica Cicerones* en Petrus Hispanus' *Summulae Logicales*.
4. Met behulp van het deductieve model is deze verzwegen premisse gemakkelijk te identificeren.
5. Zie voor een discussie over het aristoteliaanse concept van enthymeem onder meer Solmsen (1929), Kennedy (1963), Burnyeat (1994, 1996), Braet (1997) en Gerritsen (1999a: 17-34, 1999b).
6. Zie voor een uitgebreidere bespreking van de pluralistische visie ook Gerritsen (1999a: 58-73).
7. Met name Govier (1987) pleit hier heel expliciet voor. Zie ook haar praktische boek (Govier 1992).
8. Zie onder meer Govier (1992). Hitchcock (1981) gaat in op conductie en zie ook Govier (1992). Het concept van abductie is ontleend aan Peirce (1965) en wordt ook besproken door Bybee (1991).
9. Dit wordt ook naar voren gebracht door Groarke (1992).
10. Zie onder meer Van Eemeren e.a. (1993).
11. In Gerritsen (1999a: 36-55) wordt het Toulminmodel en de relevantie ervan voor de studie van verzwegen argumenten besproken.
12. Zie voor een bespreking van de tekortkomingen van het Toulminmodel onder andere Hample (1977), Van Eemeren en Grootendorst (1978) en Johnson (1981). Zie ook Gerritsen (1999a: 44-54).
13. Een voorbeeld van zo'n hypothetische uitspraak is: 'Stel dat roken niet schadelijk zou zijn, dan ...'.
14. In Gerritsen (1999a: 75-76) wordt ingegaan op de discussie over het verschil tussen premissen en presupposities.
15. Zie Gerritsen (1999a: 76-78) voor een bespreking van de discussie over het verzwegen argument als *gap-filler*.
16. Zie onder meer Govier (1987: 26) voor een bespreking van de nadelen van het standaard toevoegen van het logisch minimum. Zie voor de discussie hiervan ook Gerritsen (1999a: 80-81 en 106).
17. Zie met name Groarke (1992, 1995).
18. Govier (1987: 100) noemt het eerste analysedoel de '*interpretative view*' en het tweede de '*reconstructive view*'.
19. Gerritsen (1999a: 73-75) bespreekt dit verschil tussen soorten analysedoelen en soorten premissen.
20. Ennis (1982) is een van de weinig auteurs die concrete voorbeelden geeft van de twee soorten premissen, waaruit naar voren komt dat het altijd om verschillende uitspraken gaat.
21. Recente voorbeelden van dergelijke analyses zijn Berkenbosch en Van der Geest (1999) en Feteris (1999).
22. Zie hiervoor Van Eemeren e.a. (1993).
23. Zie Van Eemeren en Grootendorst (1992: 66) en Gerritsen (1999a: 108) voor een bespreking van het verband tussen verzwegen argumenten en gebondenheden.

- Berg, J. (1992).** Validity and rationality. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Argumentation Illuminated* (pp. 104-112). Amsterdam: SIC SAT.
- Berkenbosch, R. en I. van der Geest (1999).** Practical guidelines for justifying decisions about major projects. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 49-52). Amsterdam: SIC SAT.
- Blair, J.A. (1992).** Premissary relevance. In: *Argumentation*, 6, 2, 203-218.
- Blair, J.A. en R.H. Johnson (1980).** *Informal Logic. The First International Symposium*. Inverness, CA: Edgepress.
- Braet, A.C. (1997).** Het enthymeme in Aristoteles' Rhetorica. Van argumentatietheorie naar logica. In: *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 19, 2, 97-114.
- Burnyeat, M.F. (1994).** Enthymeme: Aristotle on the logic of persuasion. In: D.F. Furlay & A. Nehamas (Eds.), *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays* (pp. 3-55). Princeton: Princeton University Press.
- Burnyeat, M.F. (1996).** Enthymeme: Aristotle on the rationality of rhetoric. In: A. Oksenberg Rorty (Ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric* (pp. 88-115). Berkeley: University of California.
- Bybee, M.D. (1991).** Abduction and rhetorical theory. In: *Philosophy and Rhetoric*, 24, 4, 281-300.
- Copi, I.M. en C. Cohen (1986).** *Introduction to Logic*. New York: McMillan [8th ed.; 1st. ed. 1953, zonder Cohen].
- Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst (1978).** *Argumentatietheorie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst (1992).** *Argumentation, Communication, and Fallacies. A Pragma-Dialectical Approach*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst, S. Jackson en S. Jacobs (1993).** *Argumentative Discourse*. London/Tuscaloo: The University of Alabama Press.
- Ennis, R.H. (1982).** Identifying implicit assumptions. In: *Synthese*, 51, 61-68.
- Feteris, E.T. (1999).** What went wrong in the ball-point case? An analysis and evaluation of the discussion in the ball-point case from the perspective of a rational discussion. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 188-194). Amsterdam: SIC SAT.
- Fisher, A. en M. Scriven (1997).** *Critical Thinking: Its Definition and Assessment*. Point Reyes, CA: Edgepress/Norwich, UK: Centre for Research in Critical Thinking.
- Garsen, B. (1997).** *Argumentatieschema's in pragma-dialectisch perspectief. Een theoretisch en empirisch onderzoek*. Amsterdam: IFOTT (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Garsen, B. (1999).** The nature of symptomatic argumentation. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 225-227). Amsterdam: SIC SAT.
- Gerritsen, S. (1995).** Defense of deductivism in the pragma-dialectic approach to unexpressed premises. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Analysis and Evaluation. Proceedings of the Third ISSA Conference on Argumentation* (pp. 130-137). Amsterdam: SIC SAT.
- Gerritsen, S. (1999a).** *Het verband ontgaat me. Begrijpelijkheidsproblemen met verzwegen argumenten*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Gerritsen, S. (1999b).** The history of the enthymeme. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 228-230). Amsterdam: SIC SAT.
- Govier, T. (1987).** *Problems in Argument Analysis and Evaluation*. Dordrecht: Foris, PDA 5.
- Govier, T. (1992).** *A Practical Study of Argument*. Belmont, CA: Wadsworth [2nd. ed.; 1st. ed. 1985].
- Groarke, L. (1992).** In defense of deductivism. Replying to Govier. In: F.H. van Eemeren, R.
- Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.),** *Argumentation Illuminated* (pp. 113-121). Amsterdam: SIC SAT.

- Groarke, L. (1995).** What pragma-dialectics can learn from deductivism, and what deductivism can learn from pragma-dialectics. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Third ISSA Conference on Argumentation* (pp. 138-145). Amsterdam: SIC SAT.
- Hample, D. (1977).** The Toulmin model and the syllogism. In: *Journal of the American Forensic Association*, 14, 1-18.
- Hitchcock, D. (1980).** Deductive, and inductive: types of validity, not of argument. In: *Informal Logic Newsletter*, 2, 3, 9-10.
- Hitchcock, D. (1981).** Deduction, induction, and conduction. In: *Informal Logic Newsletter*, 3, 2, 7-15.
- Hitchcock, D. (1985).** Enthymematic arguments. In: *Informal Logic*, 7, 2/3, 83-97.
- Horwitz, L. (1999).** 'Blocking the enthymeme'. Does it unblock identity problems in argumentation? In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 382-385). Amsterdam: SIC SAT.
- Jackson, S en S. Jacobs (1980).** Structure of conversational argument: pragmatic bases for the enthymeme. In: *Quarterly Journal of Speech*, 66, 251-265.
- Jacobs, S. (1999).** Argumentation as normative pragmatics. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 397-403). Amsterdam: SIC SAT.
- Johnson, R.H. (1981).** Toulmin's bold experiment. In: *Informal Logic Newsletter*, 3, 3, 4-9.
- Johnson, R.H. (1999).** The problem of truth for theories of argument. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 411-415). Amsterdam: SIC SAT.
- Keenan, E.L. (1973).** Presupposition in natural logic. *The Monist*, 57, 3, 344-370.
- Kennedy, G. (1963).** *The art of persuasion in Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- Lucaites, J.L., C.M. Condit en S. Caudill (1999).** *Contemporary Rhetorical Theory. A Reader*. New York/London: The Guilford Press.
- Peirce, C.S. (1965).** *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (C. Hartshorne & P. Weiss, Eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Piazza, F. (1995).** The enthymeme as rhetorical argumentation. An Aristotelian perspective. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C.A. Willard (Eds.), *Analysis and Evaluation. Proceedings of the Third ISSA Conference on Argumentation* (pp. 146-150). Amsterdam: SIC SAT.
- Rescher, N. (1964).** *Introduction to Logic*. New York: St. Martin's Press.
- Solmsen, F. (1929).** *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik*. Berlin: Weidemann.
- Thomson, A. (1996).** *Critical Reasoning. A Practical Introduction*. London/New York: Routledge.
- Toulmin, S.E. (1958).** *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walton, D. (1996).** *Argument Structure: A Pragmatic Theory*. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- Woods, J. (1990).** Missing premises in pragma-dialectics. In: *Logique & Analyse*, 129-130, 155-168.

Achter de knoppen. Over technische communicatie en communicerende technici

Verkorte versie oratie Universiteit Twente, 14-12-2000

1. Inleiding

De meeste mensen zijn het er wel over eens dat technische producten er zijn om het leven te veraangemen. Het is daarom opmerkelijk dat er in huiskamers, kantines en kantoren over producten als nieuwe software, mobiele telefoons en videorecorders vaak meer gemopperd dan enthousiasme is te horen. Dat negatieve commentaar geldt niet zozeer de tegenvallende prestaties van zulke apparaten, maar veeleer de lastige bediening en de bijbehorende gebruikersinstructie.

Ik zal de noodzaak van mijn leerstoel Technische Communicatie niet aantonen door u een reeks rammelende gebruiksaanwijzingen voor louche horloges of derderangs autoradio's voor te schotelen. Dat zou al even goedkoop zijn als de betreffende producten. Het lijkt me interessanter om de vraag te stellen waarom het klaarblijkelijk erg moeilijk is om de werking van een technisch product uit te leggen. Meer in het algemeen: waarom het zo moeilijk is om over technische zaken te communiceren. Ik doe dat aan de hand van het onderzoek dat in de afgelopen jaren aan onze afdeling is uitgevoerd. Ik begin met onderzoek naar de verwerking van instructies door gebruikers; daarna ga ik in op de organisationele context waarin instructies worden ontworpen en gebruikt.¹

Samenvatting

In zijn oratie schetst Steehouder het onderzoek naar instructieve teksten dat aan de Universiteit Twente wordt gedaan. Daarin staan inhoud, structuur, stijl en vormgeving van technische instructies centraal. In het eerste deel wordt ingegaan op onderzoek naar het gebruik en de effecten van declaratieve informatie. Die informatie blijkt zeker aandacht van lezers te krijgen en leidt tot een beter mentaal model bij de lezers - maar niet onder alle omstandigheden. Een ander onderzoeksthema betreft de verschillende lezersrollen die in instructies te onderscheiden zijn, met name die van operator en gebruiker. Vermoed wordt dat de keuze van lezersrollen invloed heeft op de motivatie om aandacht te besteden aan de instructies. In het tweede deel van de oratie gaat Steehouder in op de organisatorische context waarin technisch-instructieve teksten worden geproduceerd. Hij stelt dat in bedrijven en organisaties dikwijls sprake is van "documentatie" (waarbij het vastleggen van gegevens en procedures vooropstaat) en minder van "communicatie" (waarbij het sturen van gebruikersgedrag voorop staat).

2. Instructies voor gebruikers

In onze afdeling doen wij al geruime tijd onderzoek naar technische instructies. Dat onderzoek karakteriseren we zelf als *funderend onderzoek*. In de omschrijving van Schellens, Klaassen en De Vries (2000, p. 17):

Funderend onderzoek [...] is bedoeld om keuzemogelijkheden die zich in ontwerpprocessen voordoen, op hun effecten te onderzoeken. De resultaten ondersteunen vervolgens vaker voorkomende beslissingen.

De ontwerper van een gebruiksaanwijzing neemt talloze beslissingen tijdens het schrijven. Beslissingen over de *inhoud*: wat komt er wel en niet in, hoe gedetailleerd moet het worden? Beslissingen over de *toon*: moet die bondig en zakelijk of moet die wervend zijn, met reclametaal? Beslissingen over de *vorm*: moeten er illustraties bij, en zo ja: wat voor illustraties en hoeveel? En de laatste tijd steeds belangrijker: beslissingen over het *medium*: wordt het een papieren handleiding, een online handleiding op het internet of op cd-rom? Dat zijn allemaal beslissingen over het product dat moet worden opgeleverd. Maar de ontwerper neemt ook beslissingen over het *proces*: wie worden er bij het ontwerp betrokken? Wordt het ontwerp getest en zo ga met welke methode?

Een onderzoeksagenda die zich laat leiden door al deze beslissingen, is al gauw overvol. We hebben dus keuzes gemaakt bij het onderzoek in onze afdeling.

Samen met Carel Jansen heb ik onderzoek gedaan naar de vraag wat de beste volgorde is om instructies te presenteren (o.a. Jansen & Steehouder, 1996). Op basis van analytisch onderzoek hebben we een aantal praktisch toepasbare principes daarvoor geformuleerd.

Eveneens samen met Carel Jansen, en later met Angelique Boekelder heb ik onderzoek gedaan naar het effect van tabellen en schema's in instructies. Bijna twintig jaar geleden experimenteerden Jansen en ik met het gebruik van stroomschema's voor de voorlichting over Individuele Huursubsidie – dat is wel geen technisch apparaat, maar het is niet minder ingewikkeld (Steehouder & Jansen, 1982). Later onderzocht ik met Boekelder het gebruik van schema's voor technische instructies (Boekelder & Steehouder, 1998a; 1998b). Dat onderzoek liet niet alleen zien dat instructies in schema's tot betere en snellere prestaties van lezers leiden, maar ook dat ze het makkelijker maken om heen en weer te schakelen tussen de tekst van de instructie en de knoppen van het apparaat.

Ik wil wat uitvoeriger stilstaan bij twee onderzoeksthema's waar momenteel aan wordt gewerkt: het effect van declaratieve informatie, en het belang van zogenaamde lezersrollen in technische instructies. Ik duidt ze aan met twee vragen: *Wat* zit er achter de knoppen? en *Wie* zit er achter de knoppen?

3. Wat zit er achter de knoppen?

Consumenten willen korte en bondige gebruiksaanwijzingen, zonder onnodige poespas, zo luidt een gangbare opvatting. "Vertel maar wat ik moet doen, dat is genoeg." Men heeft liefst zo weinig mogelijk uitleg en achtergrondinformatie over het apparaat, maar men wil stapsgewijze instructies. Voor wat zich *achter* de knoppen afspeelt, heeft de gebruiker geen belangstelling. Dat zeggen de meeste consumenten zelf, en het lijkt ook bevestigd te wor-

den in onderzoek. Met name Carroll, de grondlegger van de minimalistische ontwerpbenadering voor instructies, heeft gebruikers van softwarehandleidingen geobserveerd en geconcludeerd dat die primair geïnteresseerd zijn in de *acties* die ze moeten uitvoeren (o.a. Carroll & Mack, 1984).

Als we hedendaagse gebruiksaanwijzingen bekijken, lijken ontwerpers van instructies vrij goed tegemoet te komen aan deze voorkeuren van gebruikers. Farkas (1999) publiceerde bijvoorbeeld een analyse van de gangbare conventies voor online help bij software, en constateerde dat daarin de stappenlijst centraal staat. Daar kan overigens nog heel wat variatie in zitten. Farkas onderscheidt verschillende soorten stappen:

- Acties zonder meer
- Acties met een bepaalde bijzonderheid
- Niet verplichte acties (extra's)
- Conditionele acties (alleen uit te voeren in bepaalde gevallen)
- Acties met een bepaald doel
- Acties met het effect ervan

Blijkbaar willen gebruikers van techniek stappenlijsten en blijkbaar komen de ontwerpers daaraan tegemoet. Dat gaat dus goed, lijkt het. Toch zijn er redenen om daar vraagtekens bij te zetten. Wanneer gebruikers geconfronteerd worden met stapsgewijze instructies, komt er soms commentaar als: "Ik doe precies wat er staat en ik doe het ook wel goed, maar ik heb geen flauw idee wat ik eigenlijk aan het doen ben". Met stapsgewijze instructies lijken gebruikers soms de greep op hun acties te verliezen.

De vraag lijkt dan ook zinnig of stapsgewijze procedures toch niet aangevuld moet worden met uitleg en achtergrondinformatie, in algemene termen aangeduid als *declaratieve informatie*. Uit het onderzoek dat we hiernaar hebben gedaan (Ummelen 1997; Karreman & Steehouder, 2000; zie ook Steehouder & Karreman, 2000), kunnen we concluderen dat gebruikers van technisch-instructieve documenten wel degelijk aandacht hebben voor declaratieve informatie. Die informatie lijkt echter geen effect gevolg te hebben voor de effectiviteit en efficiëntie van de onmiddellijke taakuitvoering. Onduidelijk zijn de effecten op lagere termijn. In het onderzoek van Ummelen (1997) leidde declaratieve informatie tot een betere taakuitvoering op langere termijn en tot een beter mentaal model. In het onderzoek van Karreman & Steehouder (2000) is dat niet bevestigd. We houden het erop dat de oorspronkelijke vraagstelling aanscherping behoeft. Bepaalde soorten declaratieve informatie hebben in bepaalde omstandigheden bepaalde effecten. In het nu lopende onderzoek wordt dan ook onderscheid gemaakt naar verschillende soorten declaratieve informatie (bijvoorbeeld systeeminformatie, interface-informatie, toepassingsinformatie), verschillende interfaces van de technische systemen, en verschillende effecten (naast korte- en langetermijn taakuitvoering en begripsvragen ook transfer van kennis).

Even terug naar de ontwerpers die een beslissing moeten nemen: geef ik nu wel of niet declaratieve informatie in de gebruiksaanwijzing of de handleiding? De experimenten die we tot nu toe hebben uitgevoerd, leveren daar geen rechtstreeks antwoord op. Al doende het onderzoek blijkt dat de oorspronkelijke vraag te simpel was. Ik kan me voorstellen dat een ontwerper van technische instructies niet erg enthousiast is over zo'n antwoord. Die hoort waarschijnlijk liever een simpel ja of nee. Ik vrees dat die verwachting wat overtrokken is. Onderzoek maakt de zaken meestal niet eenvoudiger, maar juist ingewikkelder.

4. Wie zit er achter de knoppen?

Bij het onderzoek naar declaratieve informatie gaat het om *wat* er achter de knoppen zit. Bij het tweede onderzoeksthema waar ik iets over wil vertellen, gaat het om de vraag *wie* er achter de knoppen zit. De lezer van de instructie.

Voor specialisten in technische communicatie spreekt het vanzelf dat technische teksten, en in het bijzonder instructies, afgestemd moeten worden op de lezer. Instructies moeten begrijpelijk zijn voor de lezer, ze moeten taakgericht zijn en ze moeten makkelijk uitvoerbaar zijn. In de literatuur over instructies staat de *usability*, de bruikbaarheid centraal (Wright, 1980). Er zijn dan ook belangrijke raakvlakken met een gebied als cognitieve ergonomie.

Naar mijn mening gaat afstemming op de gebruiker echter verder dan bruikbaarheid. Horton (1997) betoogt dat schrijvers van instructies de lezer ook moeten *verleiden* om de tekst aandachtig te lezen en de aanwijzingen toe te passen. *Gebruikersvriendelijke* handleidingen stellen gebruikers in staat om een apparaat correct te bedienen, aldus Horton, maar *verleidelijke* handleidingen krijgen gebruikers ook nog zo ver dat ze het doen.

Een van de tekstkenmerken die hierbij van belang lijkt, is de rol waarin de lezer van een instructie wordt aangesproken. Het begrip *lezer of doelgroep* van een tekst kan op twee verschillende manieren worden ingevuld (Coney & Steehouder, 2000):

- als de *echte* lezers, van wie we de kenmerken en doelen kunnen proberen vast te stellen, en
- als de *fictionele* lezer van een tekst aan wie bepaalde kenmerken en doelen worden toegeschreven, ook wel aangeduid als de lezersrol die in de tekst wordt gecreëerd. Het succes van een tekst hangt onder meer af van de vraag of de feitelijke lezer die rol wil en kan spelen.

Is het begrip lezersrol toe te passen als het gaat om technische instructies? Om daar zicht op te krijgen heb ik een verzameling gebruiksaanwijzingen geanalyseerd (Steehouder 1997, 1998). Er bleken verschillende rollen te onderscheiden, zoals

- de *koper* van het apparaat, die gefeliciteerd wordt met zijn nieuwe aanwinst;
- de *monteur* die het apparaat moet installeren en die de technische specificaties moet kennen,
- de *partij in een mogelijk juridisch geschil* die te maken heeft met garantievoorwaarden en -beperkingen,

Het meest interessante onderscheid is echter naar mijn mening dat tussen de rol van *operator* en die van de *gebruiker*.

In veel instructies wordt de lezer aangesproken als een *operator*: iemand die een reeks acties moet uitvoeren: op toetsen drukken, aan knoppen draaien, pluggen ergens insteken en de status van het uitleesvenster controleren. De operator is degene die met de techniek van het product bezig is. Maar als je aan bezitters van een CD-speler vraagt wat ze met dat apparaat doen, zullen ze zelden antwoorden “Ik draai aan de volumeknop” of “Ik gebruik de random-functie”. Eerder: “Ik luister naar een cantate van Bach”. Met andere woorden, zo iemand beschouwt zichzelf niet als een operator, maar als een muziekliefhebber, die met behulp van het apparaat zijn hobby uitoefent. Hij is dus een *gebruiker* van het apparaat

Wie zit er achter de knoppen, de operator of de gebruiker? In het onderzochte materiaal wordt de lezer meestal aangesproken als een *operator*, als iemand die vooral geïnteresseerd is in knoppen, schakelaars en pluggen. Slechts af en toe plaatst de tekst de lezer in de rol van de *gebruiker*. Dat gebeurt onder meer als er voorbeelden gebruikt worden om iets uit te leggen.

Een andere manier om te laten zien dat de lezer beschouwd wordt als gebruiker, is het gebruik van benamingen voor knoppen en functies die verwijzen naar een situatie waarin de betreffende functie gebruikt kan worden. In een gebruiksaanwijzing voor een verwarmingsthermostaat (1) wordt bijvoorbeeld gesproken over een *feestnachtprogramma* waarmee dus verwezen wordt naar een mogelijke toepassing van de beschreven functie. En in de gebruiksaanwijzing van een klokradio (2) wordt de term *sluimertoets* gebruikt, die verwijst naar de concrete gebruikssituatie. In een andere gebruiksaanwijzing voor een vergelijkbaar apparaat vond ik de term *uitstel-timertoets*, die veel technischer is.

- (1) *Feestdagprogramma*. De schakelklok schakelt de normaal voor de nacht gekozen temperatuur niet in. Zolang de schuiftoets in deze stand staat, blijft het ook 's nachts behaaglijk warm. Wanneer u eens een nacht doorfeest, is dit het juiste programma.
- (2) *Sluimertoets*. Indien u voor het slapen gaan alles heeft ingesteld om de volgende morgen gewekt te worden, kunt u nog een bepaalde tijd naar de radio luisteren en wel als volgt. Wanneer u de schakelaar X kort indrukt, wordt op de klok een z.g. 'sluimertijd' zichtbaar; deze tijd varieert van 0 tot 59 minuten. Gedurende deze tijd blijft de radio spelen [...]

Het onderzoek naar de verschillende lezersrollen is nog in een analytisch beginstadium. Een eerste taak die ik me gesteld heb is te achterhalen welke rollen te onderscheiden zijn en met welke middelen ze in technische instructies worden gecreëerd. Het belang van zulk analytisch onderzoek wordt in de communicatiewetenschap nog wel eens onderschat, tuk als veel communicatiewetenschappers zijn op experimenten of surveys. Dat neemt niet weg dat het belang van lezersrollen ook experimenteel onderzocht kan worden. Zulk onderzoek staat op de agenda van onze afdeling.

5. Technische communicatie in organisaties

Ontwerpgericht communicatiekundig onderzoek is niet alleen gericht op communicatiemiddelen maar ook op programma's (Schellens, Klaassen, & Vries, 2000). Daarmee wordt bedoeld: een geheel van samenhangende communicatieve activiteiten en middelen dat wordt ontworpen met het oog op bepaalde doelstellingen. Een programma kan de vorm aannemen van een campagne, bijvoorbeeld een voorlichtingscampagne over de invoering van de Euro, maar ook de vorm van een beleid, bijvoorbeeld een studievoorlichtingsbeleid van een universiteit. Met name de laatste tien jaar is in het vakgebied Technische Communicatie de aandacht gegroeid voor dit programmaniveau.

In 1998 probeerde ik met TCW-studente Nancy Brugman een beeld te krijgen van de manier waarop in een aantal bedrijven wordt gewerkt aan gebruiksaanwijzingen. De titel van het artikel dat we hierover schreven is veelzeggend: "Het leeft niet heel erg" (Brugman & Steehouder, 1999) Gebruikersinstructie wordt bij veel technische bedrijven vooral gezien als een onkostenpost. De ontwerpers van instructies hebben veelal geen specifieke opleiding op dit gebied. Ze zijn ook tamelijk onzichtbaar. Wanneer we een bedrijf belden met de vraag of we de persoon konden spreken die voor die gebruiksaanwijzing verantwoor-

delijk was, had men vaak geen idee wie we daarvoor zouden moeten hebben. Sommige bedrijven bekenden dat de gebruiksaanwijzing in het buitenland werd gemaakt, inclusief de vertaling, en ongezien bij het product werd verpakt. Bij één bedrijf was men er zelfs van overtuigd dat er bij het betreffende product helemaal geen gebruiksaanwijzing bestond, terwijl wij die toch echt in de hand hadden toen we opbelden.

De meeste geïnterviewde bedrijven hadden geen duidelijk omschreven uitgangspunten voor hun gebruiksaanwijzingen; als er al een visie op bestond, was die zelden op papier gezet, en bestond die visie vooral bij de direct verantwoordelijke personen, niet bij het management.

Hoewel alle geïnterviewden te kennen gaven dat de gebruiksaanwijzing natuurlijk vooral moest dienen om de klant in staat te stellen effectief en veilig met het product te werken, bleek een ander motief in de praktijk ook erg belangrijk: de wettelijke normen en voorschriften die er bestaan als het gaat om productdocumentatie. We noteerden de CE-eisen, NEN-normen, het Kema-keur, de Demko-norm, het Laagspanningsbesluit, de wetgeving op de productaansprakelijkheid, de wetgeving van landen waarnaar wordt geëxporteerd en een interne kwaliteitsnorm. Een recente loot aan de stam regelgevende documenten is een resolutie van de Raad van de Europese Unie (1998) waarin aanwijzingen worden gegeven voor gebruiksaanwijzingen voor technische gebruiksgoederen.

Zulke regels bepalen niet alleen dát er een gebruiksaanwijzing moet zijn, maar bevatten ook voorschriften voor inhoud en vorm. De meeste ondervraagden uit ons onderzoek voelden deze regelgeving als een nadeel. Aan de ene kant heb je met voorschriften te maken waar de gebruiksaanwijzing niet altijd effectiever van wordt, aan de andere kant leidt het tot een houding van 'als de gebruiksaanwijzing nu maar voldoet aan de voorschriften, dan is het verder wel in orde'.

In de praktijk van de technische communicatie spelen wetgeving en normen een belangrijke rol, niet alleen als het gaat om gebruiksaanwijzingen. Het Amerikaanse vakblad *Intercom* heeft een speciale rubriek waarin de abonnees regelmatig worden geïnformeerd over nieuwe of gewijzigde normen. In Nederland kennen we de voortijdig afgebroken losbladige uitgave *Technisch documenteren* (Bourgonje & Lamers, 1996) die 'alle facetten van technisch documenteren zal beschrijven', aldus het ambitieuze voorwoord. De redactie daarvan legt sterk de nadruk op het belang van de Europese regelgeving, bij richtlijnen en nationale wetgeving en bij de kwaliteitsnormen ISO 9000-1004. Wanneer in dergelijke publicaties wordt gesproken over de 'kwaliteit van technische documentatie' dan wordt die vooral afgemeten aan de mate waarin de documentatie voldoet aan de betreffende normen.

Bij mijn betoog wil ik behalve de communicatie over consumentenproducten ook vormen van technische communicatie *binnen* organisaties betrekken. Onderzoek naar veiligheidsvoorschriften in de industrie heeft laten zien dat de noodzaak om te voldoen aan wettelijke en andere voorschriften vaak leidt tot teksten die als *instructieve* documenten minder geslaagd zijn (Elling, 1991). Tot een vergelijkbare conclusie komt Van Gemert (1998) in haar onderzoek naar Arboprotocolen in ziekenhuizen. Bij de totstandkoming van zulke protocollen gaat de discussie vooral over juridische zaken (*Hoe voldoen we aan de verplichtingen van de Arbowet?*) en over medisch-technische zaken (*Welke procedure geeft de beste resultaten?*). Dat protocollen óók moeten dienen als instructie voor het personeel, blijft vaak buiten beeld. Met alle gevolgen van dien. Van Gemert constateert dat protocollen vaak niet bekend zijn bij het personeel, dat ze als ingewikkeld en onrealistisch worden beoordeeld, en dat de fei-

telijke gang van zaken in veel gevallen afwijkt van de procedures die in de protocollen zijn vastgelegd.

Een belangrijke oorzaak ligt in het wijd verbreide misverstand dat *documentatie* ook *communicatie* is. Wanneer een systeem eenmaal helder en duidelijk is vastgelegd, zo wordt gedacht, dan kan worden aangetoond, bijvoorbeeld tegenover de overheid, dat aan de eisen van de wet is voldaan. De totstandkoming van zulke protocollen wordt vooral benaderd vanuit een behoefte aan legitimering. Als het gaat om het ‘communiceren’ van informatie naar de belanghebbenden, bijvoorbeeld het personeel, dan wordt dat vooral gezien als een probleem van beschikbaarheid en toegankelijkheid. De nadruk ligt op de *verspreiding* van de informatie.

Wezenlijke problemen worden daarbij echter het hoofd gezien. De vertaling van documentatie naar communicatie omvat ingewikkelde en tijdrovende operaties. Ik volsta met enkele essentiële voorwaarden.

- Voorschriften moeten worden *geconcretiseerd* worden, rekening houdend met de specifieke werkomstandigheden van de betrokkenen. Alleen dan bestaat voldoende zekerheid dat ze uitvoerbaar zijn.
- De *argumenten* voor de voorschriften moeten duidelijk gemaakt worden, willen de betrokkenen voldoende gemotiveerd raken om ze op te volgen.
- Er zal een weloverwogen *mediamix* gekozen moeten worden. In veel gevallen is een geschreven instructie niet voldoende, maar zijn ook instructiebijeenkomsten, wellicht videoprogramma’s en dergelijke noodzakelijk.
- De *organisatie* zelf zal op het gewenste gedrag gericht moeten worden. Het heeft geen zin instructies af te geven zonder dat er vormen van controle en ondersteuning worden geboden.

6. Slot

Met de instelling van een leerstoel Technische communicatie heeft de Universiteit Twente ruimte gecreëerd voor een vakgebied dat met name in de Verenigde Staten al aan veel universiteiten een plaats heeft verworven. In het vakgebied zijn onderzoek en praktijk sterk verstrengeld. Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van service-communicatie, in het bijzonder door toepassing van Informatie- en Communicatietechnologie, vragen om aandacht. De natuurlijke traagheid van diepgaand onderzoek steekt schril af bij de snelheid waarmee nieuwe technische vindingen hun intree doen. De leerstoel Technische Communicatie zal een omgeving moeten bieden waarin aansluiting bij de hectiek van de praktijk en de noodzakelijke rust voor wetenschappelijk onderzoek hand in hand gaan.

Noot

- 1 In de oorspronkelijke oratie besteedde ik naast deze thema’s aandacht aan het communicatieonderwijs voor technische studenten. Dat gedeelte is in deze verkorte weergave vervallen. Belangstellenden kunnen een exemplaar van de oratie aanvragen bij de auteur (m.f.steehouder@wmw.utwente.nl).

Bibliografie

- Boekelder, A., & Steehouder, M. (1998a).** Selecting and switching: some advantages of diagrams for presenting instructions. *IEEE Transactions on professional communication*, 41, 229-241.
- Boekelder, A., & Steehouder, M. (1998b).** Switching from instructions to equipment: the effect of graphic design. In H. J. Zwaga, T. Boersema, & H. C. M. Hoonhout (Eds.), *Visual information for everyday use* (pp. 67-73). London: Taylor & Francis.
- Bourgonje, G.C.J. & Lamers, H.A.J.M. (Red.) (1996-....).** *Technisch documenteren : praktische handleiding voor het genereren, structureren, documenteren en communiceren van informatie*. Den Haag : Ten Hagen & Stam
- Brugman, N., & Steehouder, M. (1999).** 'Het leeft niet heel erg' . Een kennismaking met schrijvers van gebruiksaanwijzingen. *Tekst[blad]*, 5(2), 9-15.
- Carroll, J. M., & Mack, R. L. (1984).** Learning to use a word processor: by doing, by thinking, and by knowing. In J. C. Thomas & M. Schneider (Eds.), *Human factors in computing systems*. (pp. 13-51). Norwood NJ: Ablex.
- Coney, M., & Steehouder, M. (2000).** Role playing on the Web. Guidelines for designing and evaluating personas online. *Technical communication*, 47, 327-340.
- Elling, M. G. M. (1991).** *Veiligheidsvoorschriften in de industrie: een verkenning van problemen en mogelijkheden*. Dissertatie Universiteit Twente. Enschede.
- Farkas, D. K. (1999).** The logical and rhetorical construction of procedural discourse. *Technical communication*, 46, 42-54.
- Gemert, L. van (1998).** Prik- en snij-ongevallen in ziekenhuizen. Functioneren de protocollen? *Tekst[blad]*, 4(1), 25-31.
- Horton, W. (1997).** *Secrets of user-seductive documents. Wooing and winning the reluctant reader*. Arlington VA: Society for Technical Communication.
- Jansen, C. J. M. & Steehouder, M.F. (1996).** The sequential order of procedural instructions. Some formal methods for designers of flow charts. *Journal of technical writing and communication*, 26, 453-471.
- Karreman, J. & Steehouder, M. (2000).** Het instellen van de Vox New York. Gebruik en effect van declaratieve informatie in gebruiksaanwijzingen. In R. Neutelings, N. Ummelen & A. Maes (Red.). *Over de grenzen van de taalbeheersing* (pp. 273-283). Den Haag: Sdu.
- Raad van de Europese Unie (1998).** *Resolutie van de Raad van 17 december 1998 over gebruiksaanwijzingen voor technische gebruiksgoederen*. Publikatieblad nr C 411 van 31/12/1998 blz. 0001 – 0004.
- Schellens, P. J., Klaassen, R., & Vries, S. de (2000).** Communicatiekundig ontwerpen: een kader. In P. J. Schellens, R. Klaassen, & S. de Vries (Red.), *Communicatiekundig ontwerpen: methoden, perspectieven en toepassingen* (pp. 1-20). Assen: Van Gorcum.
- Steehouder, M. F. (1997).** *Author and reader in instructions for use*. Paper presented at the IPCC 97, Salt Lake City.
- Steehouder, M. (1998).** Expressieve en relationele elementen in gebruiksaanwijzingen. *Taalbeheersing*, 20, 100-113.
- Steehouder, M. & Karreman, J. (2000).** De verwerking van stapsgewijze instructies. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 22, 218-237.
- Steehouder, M., & Jansen, C. (1982).** De effectiviteit van voorlichtingsteksten. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 4, 294-311.
- Ummelen, N. (1997).** *Procedural and declarative information in software manuals. Effects on information use, task performance and knowledge*. Dissertatie Universiteit Twente. Amsterdam / Atlanta GA: Rodopi.
- Wright, P. (1980).** Usability: the criterion for designing written information. In P. A. Kolers (Ed.), *Processing of visible language* (pp. 183-205). New York: Plenum.

Boek beoordelingen

Nickerson, Catherine (2000). *Playing the corporate language game. An investigation of the genres and discourse strategies in English used by Dutch writers working in multinational corporations.* Amsterdam/Atlanta: Rodopi. Promotor: prof. dr. C.L.J. de Bot.

Vorig jaar is in de serie van Paul van den Hoven en Wolfgang Herrlitz, de Utrecht Studies in Language and Communication, het proefschrift van Catherine Nickerson verschenen over genres en strategieën in multinationale ondernemingen. Het onderzoek van Nickerson is in verschillende opzichten baanbrekend te noemen.

Vooreerst staat het onderzoek naar communicatie in het bedrijfsleven binnen de Nederlandse taalbeheersing nog in zijn kinderschoenen; zakelijke communicatie ('business communication') wordt nog te veel als het exclusieve jachtterrein van bedrijfskundigen, bedrijfspsychologen en -sociologen beschouwd, de oriëntatie van de taalbeheersing daarop als te praktisch, meer iets voor trainers dan voor onderzoekers. Toch is die terughoudendheid tegenover de beheersbaarheid van de complexiteit van concrete bedrijfscommunicatie stilaan plaats aan het maken voor een verdere verkenning van 'de grenzen van de taalbeheersing' (zie het jongste VIOT-congres), met name over de verhouding van de taalbeheersing tot communicatie- en taalwetenschap. Nickerson heeft met haar boek getoond hoe onderzoek naar zakelijke communicatie eruit kan zien en zo een

leemte ingevuld.

Ten tweede slaagt ze erin theorievorming en praktijkstudie te combineren. De context van echte bedrijven wordt vanuit een genregerichte invalshoek verbonden met taal- en tekstkundige analyse van een corpus van teksten uit de praktijk van het bedrijfsleven. Dat is niet vanzelfsprekend omdat communicatieonderzoek altijd lijkt weg te drijven van concreet tekstonderzoek. Omgekeerd is Nickersons radicaal pragmatische en descriptieve aandacht voor de context bijzonder heilzaam voor allerlei veelal normatieve vooronderstellingen over teksten en genres.

Ten slotte weet ze de actualiteitswaarde van haar onderzoek op te voeren door haar aandacht voor de interculturele en meertalige dimensie van corporate communicatie en voor elektronische media zoals e-mail.

Naast de inhoudelijke kwaliteiten van Nickersons onderzoek moet ook gewezen worden op de zorgvuldige opbouw van haar verslag erover en de leesbare tekst van haar boek, een model in het proefschriftgenre. Een Nederlandstalige editie, of (nog beter) bewerking van haar dissertatie, zou de impact van haar studie op de Nederlandse taalbeheersing ongetwijfeld nog kunnen vergroten.

In feite is het boek een herwerking en uitbreiding van eerder gepubliceerd onderzoek. De kern ervan wordt gevormd door twee benaderingen: een enquête naar de contextuele factoren die het schriftelijk gebruik van het Engels in Nederlandse ves-

tigingen van Britse multinationals bepalen; corpusonderzoek naar de gebruikte genres, een analyse van één genre en de gebruikte retorische strategieën en een analyse van de e-mailcommunicatie. Beide benaderingen nemen de middelste vier hoofdstukken in beslag, maar worden voorafgegaan door drie theoretische hoofdstukken en gevolgd door een conclusie.

Met die uitgebreide theoretische verantwoording doet Nickerson ongetwijfeld voluit recht aan Swales 'CARS-model, waarin het creëren van een 'research space' bepalend is voor het genre 'onderzoeksrapportage', maar tegelijk geeft ze daarmee aan dat het analytisch onderzoekskader, meer speciaal het gebruik van het genrebegrip, enige verdediging, minstens enige introductie, verdient. Niet voor niets wordt elk hoofdstuk voorafgegaan door een motto waarin op het belang van het genrebegrip wordt gewezen. Gebruik maken van het genrebegrip, een traditioneel literair-hermeneutisch concept, is nu eenmaal niet vanzelfsprekend. Daardoor lijkt het alsof de analyse, toch de kern van Nickersons boek, enigermate ondergeschikt blijft aan de theorie. Ik bedoel: de analyse blijft soms teveel illustratie van een begrippenapparaat. Dat is jammer omdat de praktijk-analyse de theorie zou kunnen bijsturen en verfijnen. Ik kom daarop terug.

De theoretische verantwoording is uitvoerig en terzake. De auteur slaagt erin door de bomen het bos te blijven zien, en profileert haar onderzoek duidelijk. Dat is niet vanzelfsprekend door het brede veld van onderzoeksrichtingen die worden bestreken. De twee onderzoeksvragen waarop de auteur een antwoord zoekt zijn:

1. Wanneer schrijven Nederlandse zakenmensen in de context van hun bedrijf in het Engels en waarover schrijven ze?
2. Wat is de relatie tussen die bedrijfscontext en de Engelse schrijftaken die Nederlandse zakenmensen uitvoeren?

Om die twee vragen te beantwoorden maakt Nickerson gebruik van het onderzoek van Yates en Orlikowski, meer bepaald van de door hen gehanteerde begrippen 'context', 'situatie' en 'genre', maar ze voegt er de interculturele component aan toe en een taalkundige die ze ontleent aan Bhatia.

Wat het terminologisch kader betreft, het uitgangspunt wordt gevormd door het sociale constructionisme dat hierop neerkomt: onze kennis (en ook de teksten en genres waarin we die kennis kenbaar maken) is (zijn) niet zozeer gericht op de conceptualisering van een of andere objectieve realiteit, maar is (zijn) veeleer geconstrueerd, genegotieerd in onze sociale relaties binnen een bepaalde gemeenschap. Kennis, teksten, genres worden door die sociale context bepaald, maar omgekeerd construeren ze ook die context. Daarmee valt het accent op het dynamische karakter van kennis, teksten en genres en op het belang van de interactie binnen een bepaalde gemeenschap (de intertextualiteit). In het spoor van Miller verbindt Nickerson deze constructionistische visie op het genrebegrip met de notie 'typification': genres hebben niet zozeer te maken met een bepaalde vorm of inhoud, maar met 'rhetorical action', die door de verbondenheid met een herhaalde situatie 'getypificeerd' wordt. Elke gemeenschap, ook die van het bedrijfsleven, herkent bepaalde types als antwoord op bepaalde recurrente situaties. Door een proces van intertextualiteit ontstaan er nieuwe genres. In navolging van Bakhtin maakt Nickerson een onderscheid tussen primaire, eenvoudige genres en de secundaire, meer complexe genres: uit de primaire ontstaan de secundaire door een proces van intertextualiteit. Die intertextualiteit kan met Flairclough 'manifest' worden genoemd als er een expliciete referentie wordt gemaakt aan andere teksten, 'constitutief' als er spra-

ke is van overname van kenmerken uit bijvoorbeeld mondeling taalgebruik in schriftelijk taalgebruik. Ten slotte zou elke gemeenschap ook beschikken over een repertoire van genres. Volgens Bazerman beschikt elke beroepsgroep binnen een gemeenschap over een specifieke set van genres die met elkaar interageren (ook een vorm van intertextualiteit) en zo het genresysteem van die gemeenschap vormen. Ten slotte maakt Nickerson gebruik van de structuratietheorie van Giddens die Yates en Orlikowski gebruiken. Genres en de tekstualisering van (re)produceren en veranderen eventueel de sociale structuren waaruit instituties bestaan. Genres dragen dus op een wezenlijke manier bij tot een institutie, gemeenschap of cultuur.

Het zal duidelijk zijn dat deze samenvatting geen recht doet aan Nickersons genuanceerd literatuuroverzicht, maar tegelijk maakt het duidelijk hoe abstract, 'visionair' en voor een deel diffuus het begrippenapparaat rond genre nog is. De auteur leunt nogal sterk op verschillende genretheoretici, die citerenderwijs worden opgevoerd, elkaar voortdurend nuanceren en soms zelfs lijken tegen te spreken. In ieder geval verklaart het waarom de auteur behoefte heeft aan een analytisch kader waarin de kernbegrippen 'context', 'situatie' en 'genre' op de zakelijke communicatie worden toegepast en ook taalkundige analyse een plaats krijgt. De relevantie van het theoretisch literatuuroverzicht wordt daardoor enigszins goedge maakt: het fungeert als voorwerk voor het analytisch kader. Zo is het onderscheid tussen de sociale actie die het genre realiseert en de specifieke vorm relevant voor de internationale context van zakelijke communicatie: veelal zal dezelfde sociale actie een antwoord zijn op verschillende situaties of zal ze een verschillende vorm of inhoud krijgen. In navolging van Rogers en Hildebrandt onderscheidt Nickerson vier

inhoudelijke oriëntaties ('promotional', 'transformational', 'relational' en 'informational'). Wat de vorm betreft maakt ze een onderscheid tussen structuur, waarmee ze de veruiterlijkte structuur, lay-out bedoelt, medium en taal(keuze) en taalgebruik. Voor dat laatste steunt Nickerson op Bhatia's onderscheid in drie niveaus van analyse: een kwantitatieve analyse van de lexico-grammaticale kenmerken; de identificatie van het conventionele taalgebruik; een analyse van de 'moves' (structurele eenheden die genres van elkaar discrimineren) en de retorische strategieën daarbinnen.

Nickerson presenteert in totaal vier concrete onderzoeken. In het eerste probeert ze door middel van een survey de contextuele factoren in kaart te brengen die het gebruik van het Engels in de geschreven communicatie van Britse filialen in Nederland bepalen. Zowel de bedrijfscultuur als de bedrijfsactiviteiten blijken in de keuze een rol te spelen. Zoals Vlamingen al lang uit ondervinding weten, wordt de vreemde taal ook gebruikt als controle- en machtsmiddel van een centralistische bedrijfscultuur: rapportage aan het Britse hoofdkantoor gebeurt in het Engels, maar ook binnen de Nederlandse filialen is de aanwezigheid van een senior manager voldoende om de interne communicatie in het Engels te laten verlopen. Typisch is ook de vanzelfsprekendheid waarmee het Engels wordt gebruikt: de Nederlandstalige werknemers worden verondersteld het Engels voldoende te beheersen, ze krijgen daarin geen extra training. Ook blijkt er een verband te bestaan tussen het gebruik van het Engels en het soort bedrijfsactiviteit. De belangrijkste departementen verkoop en productie hanteren het Engels als voertaal, maar ook in de departementen administratie en management is het Engels erg frequent. Het gebruik van het Engels strekt zich bovendien uit tot alle tekstsoorten; behal-

ve voor complexe documenten wordt van de Nederlandstalige werknemers verwacht dat ze in staat zijn om alle schrijfpodrachten in het Engels zelf uit te voeren. Hoewel dat uiteindelijk buiten het blikveld van Nickersons onderzoek valt, zou een verdere analyse van de economische verhoudingen van nationale culturen revelerend kunnen zijn voor de vastgestelde machtspositie van het Engels en van de notie 'interculturaliteit' weinig overlaten.

In een tweede onderzoek focust Nickerson op de teksten zelf, al maakt ze ook dan gebruik van informanten uit de onderzochte bedrijven. Op grond van een analyse van de participanten, de communicatieve doelstellingen, de inhoud en de vorm is ze in staat om de situaties, de behoeftes en de retorische acties te identificeren die aan de basis liggen van zeven bedrijfsgenres. Bij wijze van voorbeeld: het eerste genre heeft als kenmerkende situatie: 'effectieve uitvoering van activiteiten binnen de bestaande sociale structuren; de ontvangers zijn: het hoofdkantoor, de leveranciers of de filialen; de behoefte: informatie uitwisselen over activiteiten; de retorische actie: actie mogelijk maken die noodzakelijk is voor verdere bedrijfsactiviteiten binnen de bestaande sociale verhoudingen; de lay-out is die van een brief; de (inhoudelijke) oriëntatie is informatie- en relatiegericht.

Hoewel een aantal van de onderscheiden genres een bekende naam hebben zoals verkoopbrief, prijsofferte, rapport, valt het op dat een aantal geen specifieke benaming hebben. Daarbij kan men zich afvragen of het ontbreken van die specifieke naam niet een aanwijzing is van een zekere diffuusheid, allicht ten gevolge van de complexiteit van de bedrijfscommunicatie, in de praktijk zelf van de genres. De verdienste van Nickerson is dat ze met haar begrippenapparaat er toch in slaagt om bepaalde niet apart benoembare genres

van elkaar te onderscheiden.

Het derde onderzoek analyseert de discoursestrategieën die in het eerste genre zijn gebruikt. Na enige afwegingen blijven 23 tekstualisering van het genre over. Meer dan de helft daarvan zijn verstuurd als fax; allemaal maakten ze gebruik van de conventionele brieflay-out. De aanspreking, de laatste zin van de brieftekst de slotformule en de zenderinformatie blijken allemaal te variëren afhankelijk van de relatie tussen de participanten en van de bedrijfsconventies. Nickerson wijt enkele afwijkende formuleringen aan een gebrekkige beheersing van het Engels of van de Britse briefconventies. Jammer genoeg gaat ze op die vorm van interculturaliteit niet verder in.

Wel analyseert ze de structuur van de brieven en komt tot een driezettenstructuur. De eerste 'move' (zet) geeft het onderwerp van de tekst aan, de tweede waarom verdere actie noodzakelijk is, de derde welke actie ondernomen moet worden. De tweede zet is cruciaal voor het genre: daarin wordt de lezer ervan overtuigd dat actie noodzakelijk is. Die motivering is nodig omdat de gevraagde actie voor de lezer misschien ongelegen komt of omdat de actie de goodwillrelatie niet in het gedrang mag brengen. Daarom karakteriseerde Nickerson dit genre al in haar vorige hoofdstuk niet alleen als informatiegericht, maar ook als relatiegericht. Het bevorderen van de bedrijfsactiviteiten mag niet gaan ten koste van de sociale relaties tussen de participanten. Interessant zijn de verklaringen die de auteur geeft voor de afwezigheid van een driezettenstructuur in een deel van de brieven. De belangrijkste verklaring is dat de brieftekst thuishoort in een reeks van brieven zodat de movestructuur over verschillende brieven terug te vinden is. Op de mogelijke theoretische consequenties van deze bevinding gaat de auteur jammer genoeg niet in. Als de

movestructuur over de grenzen van een bepaalde tekst heenloopt, moet de rol van de intertextualiteit in de genrebenadering dan niet worden herzien? Moet het genrebegrip niet opnieuw worden gedefinieerd vanuit een procesmatige benadering die meer recht doet aan de interactie? Of moeten we gewoon aanvaarden dat het genrebegrip zich daartoe niet goed leent? Voor de analyse van de intertextualiteit volstaat de auteur met een verwijzing naar het structuration-begrip en naar wat in het referentiekader waaruit ze voor haar analyse verder put, framemarkeerder wordt genoemd. De eerste en de derde zet bevatten namelijk verwijzingen naar andere teksten of andere communicatieve momenten en verwijzen daarmee naar de bedrijfscontext waarin de tekst moet worden gesitueerd. Wat volgt is een gedetailleerde analyse van de interpersoonlijke strategieën. Het valt op dat de theoretische achtergrond hier wel erg rudimentair wordt aangegeven in vergelijking met het uitvoerig kader in de eerste hoofdstukken. We vinden geen verwijzing naar Halliday, Crismores 'Talking with readers' wordt niet geciteerd, al zal de auteur zich van deze achtergronden wel bewust zijn geweest aangezien ze het op het moment van de redactie van haar proefschrift nog niet gepubliceerde werk van Louhiala-Salminen in haar bibliografie noemt. Vanuit die achtergrond kan een lezer zich afvragen waarom van de tekstuele metadiscursiviteit alleen framemarkeerders worden genoemd en waarom het begrip metadiscursiviteit nergens wordt geïntroduceerd.

Toch moet worden vermeld dat de auteur met de begrippen die ze wel gebruikt, overtuigende inzichten aanreikt en haar genreanalyse taal- en tekstkundig weet te verankeren. De voorbeelden uit het tekstmateriaal zijn verhelderend en maken het mogelijk om de gepresenteerde

analyse enigszins te toetsen. Bij de analyse van de strategie 'emphatics' ziet de auteur in haar voorbeeld de laatste alinea van de tweede move over het hoofd, waarin ook duidelijk sprake is van dezelfde strategie. Dat brengt ons bij een meer methodologische bedenking: op grond waarvan is de auteur er zeker van dat haar analyse objectiveerbaar is? Louhiala-Salminen heeft al eerder gewezen op de subjectiviteit die met elke interpretatie van de tekst is gemoeid en gewezen op de mogelijke overlap van de gebruikte strategieën omdat schrijvers nu eenmaal verschillende bedoelingen tegelijk kunnen nastreven. In dit opzicht blijft ook het genrebegrip een hermeneutisch begrip en zijn explicietheid en zorgvuldigheid in de weergave van de analyse aangewezen.

In haar laatste onderzoek analyseert Nickerson zowel de genrekenmerken als de gehanteerde discoursestrategieën van interne e-mailcommunicatie. In dit onderzoek gaat ze ook uitvoerig in op interculturele verschillen tussen Nederlandse en Britse schrijvers. Het corpus waarop ze haar onderzoek baseert is verschillend van dat van de andere onderzoeken, maar zou volgens een voetnoot wel vergelijkbaar moeten zijn. Na een kort overzicht van de literatuur over het gebruik van verschillende media en meer bepaald van e-mail in bedrijfscommunicatie, en na een vrij ingewikkelde afbakening van een corpus van e-mailteksten analyseert de auteur zowel de taalkeuze als de genre- en discoursekenmerken van één bepaald genre binnen haar corpus, dat vergelijkbaar is met het al in de vorige hoofdstukken onderzochte briefgenre. Zoals dat genre is het onderzochte e-mailgenre informatie- en relatiegericht en heeft het vooral de bedoeling informatie over aan de gang zijnde activiteiten uit te wisselen, maar de lay-out blijkt dit keer die van een memo en de structuur bestond uit vier en niet drie zinnen. Op een verklaring voor de extra move gaat de auteur niet

expliciet in, maar uit het voorbeeld valt op te maken dat de snellere opeenvolging van de acties en de erbij horende informatie-uitwisselingen meer toelichting noodzakelijk maken. Anderzijds is er sprake van een sterke manifeste en constitutieve intertextualiteit waardoor de emailcommunicatie veel weg heeft van een conversatie over aan de gang zijnde bedrijfsactiviteiten. De analyse van de discoursstrategieën laat allerlei interessante verschillen zien tussen de Nederlandse en Britse schrijvers. In de Nederlandse emails werd bijvoorbeeld meer gebruik gemaakt van ‘emphatics’ en ‘amplifiers’ en van ‘exclusieve we’ (met uitsluiting van de ontvanger), en minder van ‘if-clauses’ en vraagzinnen. Alleen voor dat laatste zoekt de auteur een verklaring: de afstand tussen de Britse schrijvers en ontvangers is kleiner, want verliep binnen eenzelfde departement en zou het gebruik van vragen bevorderen. Zoals de auteur in haar conclusies aangeeft, de overeenkomsten tussen Britse en Nederlandse e-mailcommunicatie in het Engels zijn groter dan de verschillen. De interculturele verschillen blijken dus mee te vallen, al is het uiteraard de vraag of die met een eentalig corpus wel boven tafel kunnen komen.

Concluderend: Nickerson heeft met dit proefschrift een stimulerende en hopelijk beslissende aanzet gegeven voor verder genregericht onderzoek van bedrijfscommunicatie in de Nederlanden. Behartigenswaard en beloftevol is de suggestie in haar conclusies om een complete beschrijving te geven van het hele communicatienetwerk in bedrijven waardoor de samenhang tussen de gehanteerde genres (het genresysteem) zichtbaar wordt. Misschien wordt het dan mogelijk om de descriptie te overstijgen en verklaringen (met bruikbare adviezen voor bedrijven en onderwijs) aan te reiken.

Paul Gillaerts

Lagerwerf, Luuk (1998). Causal connectives have presuppositions. *Effects on coherence and discourse structure*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Promotor: prof.dr. L.G.M. Noordman; copromotor: dr. E. Oversteegen. Den Haag: Holland Academic Graphics.

Inleiding

Het onderzoek naar connectieven heeft de laatste decennia heel wat aandacht gekregen. Connectieven zijn voegwoorden (bijv. *hoewel, omdat, maar, want*) en zinsverbindende bijwoorden (bijv. *echter, immers, overigens*) die aan de hoorder/lezer een instructie geven hoe het verband tussen tekstdelen geïnterpreteerd moet worden. Het zijn met andere woorden cohesieve elementen die een bijdrage leveren aan de samenhang van een tekst.

In het Nederlands taalgebied lijken me drie grote benaderingen aanwezig op het vlak van het connectievenonderzoek. De eerste is meer een bottom-up benadering: ze vertrekt van de syntactische kenmerken van verschillende in betekenis verwante connectieven en gaat na in welke mate verschillen op syntactisch vlak corresponderen met verschillen op het vlak van de uitgedrukte betekenisrelatie en van het discursief functioneren. Dergelijk onderzoek sluit aan bij het grammaticalisatie-onderzoek en is in het Nederlands taalgebied uitgevoerd door onder meer A. Foolen en J. van der Auwera. Zelf heb ik ook enkele bijdragen tot dat onderzoek geleverd.

De tweede benadering heeft een top-down karakter: ze vertrekt van een set van mogelijke betekenisrelaties (‘coherentierelaties’ genoemd) en gaat na door welke connectieven die uitgedrukt kunnen worden en welke de nuances zijn tussen connectieven die voor dezelfde coherentierelatie staan. In deze benadering kunnen syntactische kenmerken een ondersteunende rol vervullen in de analyse.

Boekbeoordelingen

Vertegenwoordigers van deze benadering zijn onder meer L. Noordman, E. Oversteegen, T. Sanders en W. Spooen.

Als derde benadering vermeld ik het onderzoek naar connectieven binnen het argumentatietheoretisch onderzoek. Connectieven geven indicaties voor de identificatie van standpunten en argumenten en de analyse van complexe argumentatiestructuren. Onderzoek op dat vlak is o.m. verricht door P. Houtlosser en F. Snoeck Henkemans. Deze benadering staat enigszins apart ten opzichte van de twee eerste, die complementair zijn ten opzichte van elkaar, of die dat zouden moeten zijn.

Het uitgangspunt van L. Lagerwerf is de theorie van coherentierelaties, en meer bepaald de classificatie ervan zoals die in Sanders et al. (1992) is voorgesteld. Sanders, Spooen en Noordman proberen een ordening aan te brengen in de tientallen coherentierelaties die in de literatuur vermeld worden, op basis van vier parameters die ze cognitieve primitieven noemen, nl.:

1. de basisoperatie: causaal of additief
2. de bron van de coherentie: semantisch of pragmatisch
3. polariteit: negatief of positief
4. de ordening van de tekstdelen: basisvolgorde of niet

De combinatie van die parameters levert twaalf klassen van coherentierelaties op (de vierde parameter is enkel van toepassing op causale relaties).

Het is de bedoeling van Lagerwerf een analyse te geven van de lexicale betekenis van causale en tegenstellende connectieven in termen van presupposities, met als centrale onderzoeksvraag hoe die lexicale betekenis van connectieven de samenhang en de structuur van een tekst beïnvloedt. (p. 6)

Vier subvragen

Om op die centrale onderzoeksvraag een antwoord te geven onderneemt de auteur

een hele *onderzoekstocht* waarbij hij heel wat theorieën aandoet en in zijn onderzoek opneemt: de Griceaanse pragmatiek, semantische en pragmatische theorieën over presuppositie, niet-monotone logica, de discourse structure theory ... Gaandeweg wordt het duidelijk dat zijn onderzoek kadert in een formele theorie van discours- of tekstrepresentatie. De centrale onderzoeksvraag wordt in die zoektocht onderverdeeld in vier subvragen:

1. Welke interpretaties van causale en/of tegenstellende connectieven dienen onderscheiden te worden?
2. Hoe wordt de lexicale betekenis van causale connectieven gerepresenteerd?
3. Hoe wordt de lexicale kennis gebruikt wanneer een causaal connectief een causale coherentierelatie aangeeft?
4. Hoe beïnvloeden de causale relaties de discursieve structuur?

Die vier subvragen komen achtereenvolgens in de hoofdstukken 2, 3, 4 en 5 aan de orde.

Inhoudsoverzicht

In hoofdstuk 2 onderzoekt Lagerwerf welke interpretaties bij de causale/tegenstellende connectieven onderscheiden dienen te worden. Zijn onderzoek gaat nagenoeg uitsluitend over de connectieven *but*, *although* en *because* en hun Nederlandse tegenhangers *maar*, *hoewel*, *omdat* en *want*. *But* en *maar* drukken in hoofdzaak drie soorten tegenstellingen uit: semantische oppositie (vgl. 1), ontkenning van een verwachting (2) en concessie (3). Ter verduidelijking geef ik van elk een voorbeeld:

- (1) Greta was alleen, maar Prince was getrouwd.
- (2) Greta Garbo werd de maatstaf van schoonheid genoemd, maar is (toch) nooit getrouwd geweest.
- (3) Deze kamer heeft een mooi uitzicht,

maar ze is heel duur.

Bij semantische opposities worden er in p en q contrasterende kenmerken van entiteiten vermeld in een parallel intonatiepatroon. Bij een ontkenning van een verwachting ('denial of expectation') wordt gesuggereerd dat p normalerwijze het tegendeel van q veroorzaakt of dat p een goede reden is om te infereren dat niet-q het geval is. Deze relatie veronderstelt dus dat p en q in een causaal verband gedacht kunnen worden. Een causaal verband tussen p en q is niet aanwezig in een concessieve relatie zoals in (3): de twee deelzinnen geven in dit geval tegengestelde argumenten voor een derde propositie (in voorbeeld (3) kan dat zijn voor 'we huren de kamer niet').

In termen van de taxonomie van Sanders et al. krijgen de drie relaties dan de volgende definitie:

- semantische oppositie: additief, semantisch, negatief
- ontkenning van verwachting: causaal, semantisch of pragmatisch, negatief
- concessie: additief, pragmatisch, negatief

Een pragmatische relatie wordt in navolging van Sweetser nog opgedeeld in een epistemische relatie en een taalhandelingsrelatie. De connectieven *although* en *hoewel* kunnen evenals *but* en *maar* een ontkenning van verwachting en een concessie uitdrukken, maar geen semantische oppositie.

De auteur besteedt grote aandacht aan de definitie van een causale relatie en aan het onderscheid tussen semantische en epistemische causale relaties. Van een semantische causale relatie is slechts sprake als er tussen p en q een oorzaak-gevolgverband in de reële wereld wordt gelegd. Een dergelijk verband is slechts aanwezig als een van de proposities geïnterpreteerd kan worden als een INUS-conditie voor een resultaat uitgedrukt in de andere propositie. Een INUS-conditie, een concept overgenomen van Mackie, houdt in 'dat de

conditie voldoende is voor het resultaat, en dat van een onderdeel van die conditie vastgesteld kan worden dat het causale prioriteit draagt ten opzichte van het resultaat.' (p. 249) Causale prioriteit houdt in dat de conditie voorafgaat aan het resultaat en is cruciaal voor een semantische relatie. Bij een epistemische relatie drukt een van de proposities ook een conditie uit die voldoende geacht wordt om tot de conclusie te komen, maar die conditie draagt geen causale prioriteit op het vlak van de reële-wereldrelaties.

In het derde hoofdstuk is de vraag aan de orde hoe de lexicale betekenis van causale connectieven gerepresenteerd dient te worden in een formeel systeem. Het probleem is dat connectieven als *hoewel* en *omdat* niet-waarheidsfunctioneel zijn. Een connectief is slechts dan waarheidsfunctioneel als de waarheid van de complexe propositie die door dit connectief gevormd is, louter afhankelijk is van de waarheidswaarden van de verbonden proposities. Voorbeelden van waarheidsfunctionele connectieven zijn de logische functoren voor conjunctie, disjunctie en materiële implicatie. Betekenisaspecten van *en*, *of* en *als-dan* die buiten hun waarheidsfunctionele definitie vallen, worden in de moderne linguïstiek afgeleid als conversationale implicaturen. Een connectief als *omdat* is echter niet-waarheidsfunctioneel aangezien het een bijdrage levert aan de waarheidswaarde van de zin waarin het voorkomt. Een bewering van de vorm *q omdat p* (4) noemen we slechts waar in de omgangstaal als p en q waar zijn en als het bovendien waar is dat p de oorzaak/reden is q.

- (4) De trein is ontspoord omdat er een auto op het spoor gevallen is.

Na een bespreking van semantische en pragmatische theorieën over presupposities komt Lagerwerf tot het besluit dat *hoe-*

Boekbeoordelingen

wel p , q en omdat p , q het best worden gerepresenteerd als een logische conjunctie gecombineerd met een presuppositie in de vorm van een annuleerbare (defeasible) implicatie. Zin (5), een voorbeeld van een semantische ontkenning van verwachting, krijgt (5a) als presuppositie (p. 75):

- (5) Hoewel Connors weinig wind verwachtte, gebruikte hij geen Kevlar-zeilen.
- (5a) Normalerweise geldt: als je weinig wind verwacht, is het niet het geval dat je geen Kevlar-zeilen gebruikt.

Zinnen die een epistemische ontkenning van verwachting uitdrukken, zijn voorzien van een aangepaste presuppositie.

Een soortgelijke analyse wordt voorgesteld voor *omdat*-zinnen:

'Because p , q presupposes $p' > q'$
where p and q are clauses, p' and q' are propositions associated with p and q respectively, and $>$ is a defeasible implication.' (p. 93)

De presuppositie verbonden met zin (4) zou bijgevolg zijn:

Normalerweise geldt: als er een auto op het spoor valt, ontspoord de trein.

De hoofdstukken 4 en 5 bevatten een verdere argumentatie voor de voorgestelde analyse aan de hand van toepassingen op computationele modellen. Binnen DICE, dat coherentierelaties berekent uit de betekenisinhouden van met elkaar verbonden zinnen, wordt onderzocht of er een verschil is tussen de betekenis van een door een connectief uitgedrukte coherentierelatie en een coherentierelatie zonder een connectief. Niet door een connectief uitgedrukte causale relaties kunnen alleen een beroep doen op in het oog springende betekenisaspecten van de lexicalementen en zijn bijgevolg minder zeker, terwijl causale relaties die door een con-

nectief worden weergegeven uit de lexicaal informatie alleen ondersteuning dienen te krijgen.

Hoofdstuk 5 gaat in op de vraag of causale relaties een andere rol spelen dan additieve in de structurering van het discours. Dat wordt onderzocht in het kader van het Linguistic Discourse Model van Polanyi, een computationeel model dat discoursstructuren bouwt vanuit coherentierelaties, nl. door steeds een volgende zin toe te voegen aan de al bestaande structuur. De auteur argumenteert dat het bestaan van een causale relatie tussen twee opeenvolgende zinnen ruimere anaforische mogelijkheden heeft dan een additieve relatie.

Ik heb het samenvattend overzicht van de laatste twee hoofdstukken kort gehouden aangezien mijn bemerkingen bijna uitsluitend betrekking hebben op de eerste hoofdstukken. Ik acht me overigens ook helemaal niet bevoegd om iets positiefs of negatiefs te zeggen over (de voorgestelde verbeteringen aan) de computationele modellen.

Opmerkingen

Het onderzoek dat Lagerwerf hier presenteert, dwingt m.i. veel respect af. In de inleiding heb ik gesproken van een onderzoekstocht waarin verschillende linguïstische theorieën worden aangedaan en geëvalueerd. De enkele opmerkingen die ik hier formuleer hebben in de eerste plaats betrekking op descriptieve kwesties of hebben te maken met de gebruikte concepten.

Sommige descriptieve gegevens waarop de auteur zijn analyse baseert, roepen bij mij heel wat twijfels op. Een eerste voorbeeld betreft het gebruik van *hoewel*. Volgens Lagerwerf kan *hoewel* behalve een ontkenning van verwachting ook een concessie (in de supra vermelde betekenis) uitdrukken. Om te tonen waar de moeilijkheid ligt, geef ik eerst een voorbeeld met *maar*, een connectief waarvoor een concessie

sieve relatie heel gewoon is.

(6) De melk was zuur, maar hij had grote dorst.

Zin (6) bevat twee tegenstellende argumenten voor bijv. de conclusie ‘Hij dronk van de melk’. Die conclusie wordt ook door de zin gesuggereerd. Met dezelfde gegevens kunnen we (7) construeren die een ontkenning van verwachting bevat:

(7) De melk was zuur, maar hij dronk er (toch) van.

Zin (7) kan omgezet worden in een *hoewel*-zin (8) – wat niet inhoudt dat (7) en (8) dezelfde nuance uitdrukken –, maar de omzetting van (6) levert mijns inziens een eufemistisch gezegd eigenaardige constructie (9) op:

(8) Hoewel de melk zuur was, dronk hij ervan.

(9) ? Hoewel de melk zuur was, had hij grote dorst.

Ik heb het probleem voorgelegd aan collega’s Engelse, Duitse en Franse taalkunde en allen hadden dezelfde opvatting over het gebruik van resp. *although*, *obwohl* en *bien-que* in constructies zoals in (9). Daarmee wil ik niet zeggen dat *hoewel* niet voorkomt met een concessieve betekenis. Ik heb zelf ooit een onderzoek gedaan naar het gebruik van tegenstellende connectieven. Op 232 voorbeeldzinnen bleken er twee te zijn waarin *hoewel* blijkbaar een concessie aangeeft (Van Belle en Devroy 1992). Dat gebruik van *hoewel* lijkt me dus heel marginaal (en misschien toe te schrijven aan een onoplettendheid van de taalgebruiker). Een gebruik van *hoewel* dat echter niet marginaal is, maar door Lagerwerf niet behandeld wordt, is een *hoewel*-zin in postpositie om een restrictie of commentaar uit te drukken die sommi-

ge mogelijke inferenties uit de voorafgaande zin ongedaan maakt (zie ook Rudolph 1996: 392). Dit type *hoewel*-zin kan niet vooraan geplaatst worden. Bijv.:

(10) Ook de theorie van Chomsky is vaak verkeerd begrepen, hoewel ik me natuurlijk niet met hem wil vergelijken.

Een voorbeeld waarbij ik sterke twijfels heb aan de descriptieve adequaatheid van de analyse, maar dat toch een grote rol speelt in de argumentatie van de auteur voor zijn stelling in hoofdstuk 4 is het volgende:

(11) a John went to the library.

(11) b He borrowed a book on computer science.

Volgens Lagerwerf bestaat er tussen (11)a en (11)b een doel-relatie en bijgevolg een causale relatie (p. 179–180, 212). ‘It can be understood causally without any problems: *John went to the library in order to borrow a book on computer science* might reflect a correct interpretation of the sentence.’ ‘It is hard to imagine that John did not go to the library to borrow a book, while he in fact did borrow one.’ (p. 212) Mij lijkt dit geen correcte interpretatie: je kunt even goed naar de bibliotheek gaan om eens rond te kijken, toevallig een interessant boek zien en het onlenen.

Als een dergelijke interpretatie gebeurt op basis van de INUS-conditie, dient die conditie te worden bijgesteld. Ze lijkt me dan immers in te houden dat een opeenvolging van twee zinnen in een causaal verband wordt geïnterpreteerd zodra niet de inhoud van die zinnen, maar de standen van zaken of de gebeurtenissen beschreven door die zinnen in een causaal verband gedacht zouden kunnen worden.

Een laatste bemerking betreft het

Boekbeoordelingen

gebruik van het concept 'presuppositie' voor de representatie van *omdat*. De betekenisbeschrijving die van *q omdat p*-constructies wordt gegeven door de causale relatie tussen *p* en *q* als een presuppositie te zien (zie voorbeeld (4)) lijkt me tegenintuïtief. Het causale verband wordt door een *omdat*-constructie expliciet uitgedrukt en niet gepresupponeerd. Een bewijs daarvoor lijkt me te zijn dat een ontkenning van een dergelijke zin in de eerste plaats begrepen wordt als een ontkenning van het causale verband. Wat is trouwens het verschil tussen (12) en (13)? In Lagerwerfs analyse zou (12) een presuppositie bevatten, maar (13), neem ik aan, niet.

(12) Omdat het regende, bleven we maar thuis.

(13) Door de regen bleven we maar thuis.

Deze bemerkingen doen mijns inziens weinig of geen afbreuk aan de verdiensten

van Lagerwerfs werk. Ze zijn ook grotendeels ingegeven door een (klassiek) linguïstisch standpunt en dat is niet altijd verenigbaar met de noden van het taaltechnologisch onderzoek.

William Van Belle

Bibliografie

Rudolph, E. (1996). *Contrast. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level.* Berlijn/New York: Walter de Gruyter.

Sanders, T., Spooren, W. & Noordman, L. (1992). Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes*, 15, 1-35.

Van Belle, W. & Devroy, G. (1992). *Tegenstellende en toegeevende connectoren. Een argumentatieve beschrijving.* Preprint departement linguïstiek K.U.Leuven.

Signaleringen

Broekers-Knol, Ankie & Klink, Bart van (2000). *Pleitwijzer. Succesvol pleiten in de praktijk.* Amsterdam: Bert Bakker. ISBN 9035121430. Prijs: fl. 29,95. (154 pp.)

“Met dit boek als praktische handleiding kan iedereen een meester worden in het pleiten”, dat is wat de achterflap van de *Pleitwijzer* belooft. Pleiten, dat is de kunst om met kracht van argumenten een stelling te verdedigen en de stelling van de wederpartij in een juridische procedure te weerleggen. Een inhoudelijk doortimmerd betoog op een overtuigende wijze presenteren. De directe doelgroep van het boekje bestaat uit juristen die in allerlei beroepen werkzaam zijn. De pleitwijzer beoogt echter ook een handig boekje te zijn voor niet-juristen, want het bevat informatieve en nuttige aanwijzingen voor iedereen die een presentatie moet houden.

De *Pleitwijzer* geeft instructies voor de inhoud en de presentatie van een betoog. Dat gebeurt aan de hand van de vijf taken van de klassieke redenaar: het vinden, ordenen en formuleren van de stof, de voorbereiding op en het houden van de daadwerkelijke presentatie. Vooraf wordt in hoofdstuk één een kort overzicht gegeven van de functie en het systeem van de retorica in de klassieke oudheid. De wetten van communicatie die uit deze retorische traditie kunnen worden afgeleid, gelden ook vandaag de dag nog. Ook wordt aandacht besteed aan de ethiek van de retorica. De gevaren van de retorica – oordeels-

vorming op irrationele basis – kan volgens de auteurs binnen de perken worden gehouden door ethische technieken en het samenwerkingsbeginsel. De les die uit dit klassieke overzicht wordt getrokken is dat het houden van een presentatie een vak is met eigen wetten en eigen mogelijkheden die geleerd kunnen worden: oefening baart kunst.

In hoofdstuk twee wordt vervolgens uitgebreid ingegaan op de eerste drie taken: zoeken, ordenen en formuleren. De zoektaak is toegespitst op een behandeling van argumenten, de ordeningstaak op de structuur van een pleitnota en de formuleertaak op een behandeling van stijlkenmerken en stijlmiddelen. Heel kort wordt ook iets gezegd over de laatste twee taken – onthouden en uitvoeren; uitgebreide aandacht krijgen deze in hoofdstuk drie. In dat hoofdstuk gaat het namelijk om de vraag hoe een goede inhoud overtuigend over het voetlicht kan worden gebracht. Hierin worden naast tips voor de schriftelijke voorbereiding de valkuilen en hindernissen van het spreken in het openbaar behandeld. Ook wordt er aandacht besteed aan het reageren op het betoog van de wederpartij en op vragen.

Het boekje wordt afgesloten met twee korte hoofdstukjes. In het vierde hoofdstuk staan opdrachten met uitwerkingen ervan en voorbeelden van lastige vragen en mogelijke reacties. Het zeer korte hoofdstuk vijf, getiteld ‘De cultuur van het woord’, bungelt er een beetje achteraan.

Signaleringen

Het lijkt te fungeren als een afsluiting, waarin wordt teruggekomen op het ethische gehalte van de retorica waarover in hoofdstuk één al is gesproken. De procesuele context, waarin beide partijen gelijke kansen hebben, zorgt er volgens de auteurs voor dat de rechter zelfstandig en onafhankelijk zijn visie op de zaak kan vormen.

Aanleiding voor het uitbrengen van de *Pleitwijzer* is de afwezigheid van een boek dat uitsluitend gewijd is aan alle aspecten van de kunst van het pleiten. Daarom hebben de auteurs, medewerkers van de Katholieke Universiteit Brabant en de Universiteit Leiden, de stof die zij gebruiken op hun rechtenfaculteiten gebundeld tot dit boekje. Het Tilburgse keuzevak 'Juridische communicatie' heeft de stof geleverd voor de eerste twee hoofdstukken; de Leidse 'Moot Court' voor het derde. In Tilburg gaat het vooral over de stijlmiddelen en argumenten, waarbij een lijn wordt getrokken van de klassieke retorica naar de moderne retorica en argumentatieleer. In de Leidse Moot Court leren studenten schriftelijk een overtuigend argumentatief stuk op te stellen en dat te presenteren aan de hand van een schriftelijke voorbereiding, die bestaat uit een argumentenlijst, een rechtsgeleerde beschouwing en een pleitnota. Deze aanpak is vooral ontleend aan de praktijk.

Hoewel de auteurs beweren dat beide onderwijsprogramma's zo goed op elkaar aansluiten dat het geheel een veelomvattende handleiding vormt voor succesvol pleiten, is in de *Pleitwijzer* te duidelijk te merken dat uit twee bronnen is geput, die niet zijn geïntegreerd. Dat heeft een nogal onevenwichtige opbouw tot gevolg met erg veel subindelingen, waarbij je je als lezer vaak afvraagt of het gelezene niet al eerder in een misschien iets andere context aan bod is gekomen. Dat geldt met name voor de behandeling van de argumenten in zowel hoofdstuk twee als drie en het

geven van formuleeradviezen, ook in beide hoofdstukken. Daarnaast zijn de formuleeradviezen wel erg sterk gekleurd door de voorkeuren van de auteurs. Een retorische invalshoek vereist dat de formulering aansluit bij de smaak van het publiek, maar het is de vraag of elk publiek wel gediend is met de volgende voorbeelden van pakkende openingen: 'Voor niets gaat de zon op. Dát heeft mijn cliënt geweten.' Of: 'Clinton is *very happy*, stond vandaag in de krant. Ik kan u verzekeren dat mijn cliënt dat niet is.' Afgezien van deze minpunten bevat de *Pleitwijzer* ontzettend veel informatie, uitgebreide voorbeelden en tips waar iedere pleiter zich zijn voordeel mee kan doen, al was het maar om zijn eigen denkproces over het metier in werking te zetten.

Henrike Jansen

Van der Spek, Erik (1999). *Gewoon blijven ademen. Handreikingen voor schrijvers van toespraken.* Alphen aan den Rijn / Diegem: Samson. ISBN 9014 058403. Prijs: fl. 51,75. (96 pp.)

Gewoon blijven ademen, gericht op mensen die een toespraak moeten schrijven, is volgens de schrijver bedoeld voor de vakman en de 'enthousiaste' amateur. Dat klinkt veelbelovend, want als het aankomt op het houden van een toespraak tonen zelfs de grootste vakmensen op andere terreinen zich regelrechte amateurs. Bovendien zijn ze meestal ook weinig enthousiast om het schrijven van een toespraak ter hand te nemen. Op het gebied van de mondelinge presentatie, of het nu gaat om de uitvoering ervan of de voorbereiding, geven vele Nederlanders niet thuis. Ongetwijfeld heeft dit te maken met een gebrek aan oefening. In veel omgevingen wordt aan het houden van een niet alleen inhoud-

lijk maar ook in de vorm geslaagd verhaal weinig belang gehecht. Langzamerhand lijkt hier toch verandering in te komen. Bij de overheid en in het bedrijfsleven gaan leidinggevendens steeds meer begrijpen hoe belangrijk het is wanneer zij bij mondelinge presentaties goed overkomen. Maar er valt nog veel te verbeteren. Ooit hoorde ik op een Taalbeheersingscongres een in het vak gepokte en gemazelde onderzoeker een zin beginnen met: 'Hierboven heb ik al opgemerkt'. Aan zulke mensen kan *Gewoon blijven ademen* uitstekende diensten bewijzen.

De titel heeft overigens eerder betrekking op het houden van een toespraak dan op het schrijven ervan, hoewel de aansporing ook voor schrijvers geen kwaad kan. De verschillende hoofdstukken bevatten veel nuttige aanwijzingen. Zo ongeveer alles waarop een schrijver moet letten, komt aan bod. Daarbij behandelt Van der Spek ook in het kort de specifieke eisen die gesteld kunnen worden aan verschillende genres toespraken, zoals openingstoespraken, nieuwjaarstoespraken, de presentatie van jaarverslagen en beleidstoespraken, waarvan er per jaar duizenden worden gehouden.

Moet je een toespraak echt helemaal uitschrijven of verdient het aanbeveling van punten te spreken? In verschillende gevallen zal een uitgeschreven toespraak toch de voorkeur verdienen. En dan gaat het nog niet eens om situaties, zoals begrafenissen, waar een in andere gevallen aanwezig talent tot improviseren het plotse-ling laat afweten. Je zou kunnen zeggen dat overal waar precisie in de formulering noodzakelijk is, een uitgeschreven tekst de voorkeur verdient boven een verhaal aan de hand spreekpunten, zelfs als het om talentvolle sprekers gaat. Het geheim van een goed verhaal ligt aan de combinatie van een op uitspreken gerichte tekst gevoegd bij een uitstekende, enthousiaste

voordracht. Iemand die een tekst niet over het voetlicht kan brengen zal ook niet scoren als zij of hij een perfect uitspreekbaar verhaal voor zich heeft liggen.

Van der Spek besteedt onder meer aandacht aan zaken als de structuur van toespraken, aan wervende openingen en afsluitingen en aan de verschillen tussen schrijf- en spreektaal. Ook de voor een goede voordracht zo belangrijke vormgeving van toespraken komt aan bod. De schrijver geeft zijn voorschriften overal op een heldere en overzichtelijke manier weer. In het hoofdstuk 'Lessen uit de retorica' gaat Van der Spek in op het gebruik van anekdotes en voorbeelden, het gebruik van citaten, gedichten en beeldspraak. Zeer in het kort behandelt hij ook het zo goed mogelijk uit de verf laten komen van argumentatie, door het invoegen van herhalingen en het gebruik van de 'drieslag': het kracht bijzetten van een argument door het in andere bewoordingen nog twee keer te herhalen. In hetzelfde hoofdstuk komt ook het gebruik van humor aan de orde, onder het motto 'Een geamuseerde luisteraar is al voor de helft gewonnen'. Ook hier moeten enkele voorbeelden de schrijver van toespraken op het goede spoor zetten. En dan maar hopen dat het lukt, want wie een weinig humoristische inslag heeft, kan zich beter verre houden van het debiteren van grappen, die in geschreven vorm nog eerder op hun gezicht vallen dan in mondelinge situaties.

Als illustratie van zijn bedoelingen drukt Van der Spek enkele voorbeeldtoespraken af. Deze zullen we waarschijnlijk niet terugzien in het soort boeken waarin de beste speeches van een bepaald tijdvak worden opgenomen. Wel vormen ze aardige voorbeelden van doorsnee toespraken zoals die bij overheid en bedrijfsleven worden gehouden. Voordat tycoons uit de Nederlandse politiek of het bedrijfsleven met hun op gloedvolle wijze uitgesproken

Signaleringen

toespraken de toehoorders op het puntje van hun stoel zullen zetten, moet er nog veel veranderen. Misschien werkt het bevorderend als schrijvers ook het internet inschakelen voor het zoeken naar aardige anekdotes en puntige citaten. Voor dat doel bevat *Gewoon blijven ademen* de vindplaatsen van een groot aantal websites die hulpmiddelen bevatten voor speechschrijvers.

Wie de belangrijkste principes van het schrijven van toespraken onder de knie heeft, zal merken dat deze tekstsoort bepaald niet de moeilijkste is om te schrijven. De praktijk leert dat de meeste speechschrijvers na gerichte oefening in staat zijn een aanvaardbare, goed te beluisteren toespraak te schrijven. *Gewoon blijven ademen* biedt de speechschrijver in spe in ieder geval de basisaanwijzingen die bij juiste toepassing en aangenomen dat de speechschrijver ook iets te zeggen heeft, tot een goede toespraak kunnen leiden.

Rudolf Geel

Mesotten, Bart (2000). *Rondneuzen in woorden. Tweede reeks etymologische verkenningen*. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans. ISBN 9028928782. Prijs: 1200 BEF/ƒl. 70,- (621 pp.)

In deze dikke pil heeft Mesotten een aantal wat hij noemt 'etymologische verkenningen' bijeengebracht. Het boek is een vervolg op een eerdere publicatie uit 1996, *Binnenkijken in woorden*, met dezelfde opzet en deels (religie, ziekte) dezelfde onderwerpen.

Het boek bestaat uit tien hoofdstukken of 'groepen': Over schrijven, Over gezondheid, Over religie, Over het woord 'geest', Over het minnebedrijf, Over smullen, Over de stad, Over woorden waar 'al(les)' inzit, Over de ezel, Over een en ander. Dan volgt een aanhangsel waarin

verhaald wordt over het huwelijk van een Laotiaans vluchtelingengezin in het klooster waarvan de auteur rector is, en waarin een hertaling van het angelus wordt gegeven. Dit aanhangsel is een *Fremdkörper* in het boek en had naar mijn smaak beter weggelaten kunnen worden. Het boek besluit met een aantal registers.

In ieder hoofdstuk vertelt de auteur de herkomst en achtergrond van een groot aantal woorden, meest Latijnse of Griekse (leen)woorden. Daarbij ligt de nadruk sterk op de geschiedenis van de woorden en zaken waarnaar ze verwijzen in de klassieke Oudheid, wat gezien de achtergrond van de auteur – hij is classicus – niet verwonderlijk is. Bij vijf onderwerpen geeft de auteur bovendien een reeks 'aforismen': lange opsommingen van spreekwoorden, citaten e.d. met een bepaald woord, zonder interpretatie of verklaring.

De taalkundige uitspraken die de auteur doet, zijn niet vlekkeloos. Wat moet een lezer met vage zinsneden als "Ook het Nederlandse 'burcht' is een beetje familie van het Griekse 'pergama'" of: "Latijn 'vitulus' (kalf), dat banden heeft met het Griekse 'etalon' (jong kalf)" (p. 39)? Engels *browse* is niet verwant met Frans *brouer* en dit *brouer* is geen familie van het Oudsaksische **brustjan* (p. 40), maar het Engelse woord is ontleend aan het Frans, dat op zijn beurt uit het Germaans is geleend. Engels *doping* gaat niet terug op een 'Idg. wortel' (p. 65), maar is ontleend aan Nederlands *dopen*. Deze Indogermaanse wortels hanteert de auteur met graagte. Daarbij gaat hij echter uit van het *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (1948-1980) van Julius Pokorny, wat betekent dat het grootste deel van de reconstructies inmiddels achterhaald is (de laryngaaltheorie wordt buiten beschouwing gelaten). Sowieso vraag ik me af wat een algemeen publiek aan moet met dergelijke gereconstrueerde vormen; de

auteur had beter kunnen volstaan met de vermelding dat een bepaald woord een erfwoord is dat al in het Indo-europees bestond.

De geschiedenis van het Nederlands is anders dan de auteur voorstelt. Wij 'hebben' het woord *ezel* niet sedert de helft van de dertiende eeuw (p. 388). Het woord *ezel* is in de Romeinse tijd, dus uiterlijk in de vierde eeuw na Chr., geleend uit het Latijn. Het woord is voor het eerst aangetroffen in de dertiende eeuw, omdat pas vanaf dat moment omvangrijkere schriftelijke bronnen van het Nederlands beschikbaar zijn. Het woord werd toen echter al eeuwen in het Nederlands gebruikt. Eenzelfde fout vinden we in de uitspraak dat Frans *bière* 'ontstond in de 11de eeuw uit het Frankische woord **bera* (berrie, brancard, draagbaar)' (p. 288). Het Franse woord is aan het Frankisch ontleend, en dat gebeurde niet in de elfde eeuw – toen bestond het Frankisch in Frankrijk allang niet meer – maar eeuwen eerder: in de elfde eeuw werd het voor het eerst in een tekst aangetroffen.

Maar het taalkundige deel vormt niet de hoofdmoot van het boek. De kracht van het boek ligt in de cultuur-historische wetenswaardigheden op het gebied van de religie en de klassieke taal en cultuur. De auteur bezit duidelijk een grote eruditie. Wat ik echter mis is een ordenend principe, een helder uitgangspunt waardoor alle losse feitjes uiteindelijk leiden tot een bepaald inzicht of een bepaalde conclusie. De auteur realiseert zich dat, want hij zegt in zijn verantwoording: de stukken hebben 'met elkaar inhoudelijk geen andere band dan dat ze allemaal op een of andere manier met etymologie vandoen hebben'. Dit is het gevolg van de ontstaansgeschiedenis van het boek: het bestaat uit een verzameling stukken die eerst zijn gepubliceerd in *Kerk en Leven* en nu dan zijn gebundeld. Het is jammer dat de auteur

het bij die bundeling heeft gelaten en niet naar meer eenheid heeft gestreefd. De hoofdstukken over schrijven, gezondheid, religie e.d. hadden zich goed geleend voor cultuur-historische verhandelingen over klassieke woorden en daarmee verbonden opvattingen en hun (wel of niet) voortleven in onze maatschappij. Nu blijft het boek steken in de anekdotiek, en daarbij is het soms wel erg wijdlopig. Het boek is daardoor vooral geschikt om telkens ter lering en vermaak stukjes uit te lezen. Want het ontbreekt de auteur zeker niet aan kennis van klassieke en theologische zaken.

Nicoline van der Sijs

Hoetink, Harman A. (2000). *Voer voor alfabeten. Alles wat je al dacht te weten over taal.* 's-Gravenhage: BZZTôH. ISBN 9055017736. Prijs: fl. 19,85 (160 pp.)

Harman Hoetink is taalliefhebber van beroep. Hij werkt als tekstschrijver, vertaler, taaltrainer en corrector; daarnaast publiceert hij op het Internet wekelijks een column over taal. Via www.taalmail.nl kunnen geïnteresseerden zich hier gratis op abonneren, waarna ze elke week per e-mail een nieuwe column krijgen toegestuurd. Van deze digitale columns heeft de auteur er nu 73 bewerkt en gebundeld onder de titel *Voer voor alfabeten*.

Elke column beslaat twee pagina's en behandelt een taalkundig onderwerp, toegespitst op het Nederlands en het Engels. De onderwerpen zijn zeer divers. Zo verschaft Hoetink veel etymologische uitleg, schrijft hij over modeverschijnselen in de taal, becommentarieert hij spellingkwesaties en weidt hij – onder de titel *Een streepje voor* – uit over de verschillende functies van het liggende streepje. Daarnaast komen fenomenen als het malapropisme en het palindroom aan bod.

Signaleringen

Vöer voor alfabeten bevat een index en kan dus worden gebruikt als naslagwerk. Maar dat is natuurlijk niet het belangrijkste: de columns moeten ook leuk zijn om te lezen, en wat mij betreft zijn ze dat niet. Dit komt voornamelijk doordat de auteur zijn lezers wel erg laag inschat. Zo beveelt hij ze aan om de dikke Van Dale eens in te kijken – hij lijkt er voetstoots vanuit te gaan dat ze dat nog nooit hebben gedaan – en legt hij ze uitvoerig de kofschipregel uit. Ook trekt hij hun belezenheid in twijfel: “... wanneer heb jij voor het laatst een sonnet van Shakespeare gelezen? Het is alleszins de moeite waard.” (p.77).

Het zal allemaal wel goed bedoeld zijn, maar deze pedante manier van schrijven bederft veel. Hoetink behandelt zijn lezers als kinderen. Hij veronderstelt het begrip ‘idioom’ onbekend en spreekt ze op de hurken toe: “Je bent beland in de wereld van het idiomatisch taalgebruik. Idiote wat? Niet helemaal. Dat idiote komt later wel weer terug, maar voorlopig hebben we het over *idiomatische uitdrukkingen*, ook bekend als *idiomen*.” (p.97). Na een paar van zulke passages gaan ook andere stilistische eigenaardigheden sneller irriteren. De gekozen beeldspraak, bijvoorbeeld. Affixen worden vergeleken met Barbie-accessoirepakketten; het woord ‘geüpdatet’ met respectievelijk een zwarte kuifmakaak en een roodknievogelspin. Originele metaforen, dat wel, maar dan op zo’n gezochte manier dat juist dát weer stoort.

Overigens zijn veel van de beschreven weetjes en observaties wel degelijk de moeite waard. De column *Martelaar mot* vermeldt bijvoorbeeld dat we in een museum in de Amerikaanse staat Virginia de mot kunnen bezichtigen die in 1945 verantwoordelijk was voor een flinke computerstoring, en die daarmee het woord ‘bug’ zijn huidige bijbetekenis gaf. Een pagina verder bespreekt Hoetink het gebrek aan logica achter de uitdrukking

‘betaald parkeren’. Die zou naar analogie met ‘betaalde arbeid’ eigenlijk moeten inhouden dat de parkeerder wordt betaald. Geschikte stof voor een taalcolumn; jammer dat de columnist het weer verknoeit met een typerend schoolmeesterachtig “Denk er maar eens over na”.

Kortom, de inhoud van *Vöer voor alfabeten* verdient een betere stijl. Wie van deze stijl een voorproefje wil, kan overigens terecht op het eerdergenoemde www.taalmail.nl, waar twee van de columns zijn geplaatst.

Wim Blokzijl

Kaashoek P. & Simons M. (red., 2000). *Schrijven voor multi(media)*. Bussum: Uitgeverij Coutinho. ISBN 9062831540. Prijs: fl. 32,50 (180 pp.)

Verschillende media stellen verschillende eisen aan teksten: teksten voor radio of televisie moeten onmiddellijk begrepen kunnen worden; teksten voor internet moeten kort en overzichtelijk zijn, doordat de lezer voortdurend geneigd is om met één klik op de muis weer verder te surfen. Ook verschillende tekstgenres stellen hun eigen eisen: een reportage of een documentaire zit anders in elkaar dan een nieuwsbericht. Het boek *Schrijven voor (multi)media* behandelt deze eisen in een aantal thematische hoofdstukken die steeds een specifiek medium behandelen. De auteurs zijn bijna allemaal werkzaam op de Fontys Hogeschool Journalistiek in Tilburg; het boek is geschreven voor studenten. Ik geef eerst een beknopt overzicht per hoofdstuk, daarna volgt een korte algemene bespreking.

Een veranderend medialandschap (Hans van Driel, KUB) geeft een beknopte geschiedenis van de reacties op nieuwe media: van het ontstaan van het schrift tot

de opkomst van digitale vormen van communicatie. De algemene conclusie luidt dat effectieve communicatie alleen mogelijk is als het nieuwe medium als 'eigenaardig' wordt beschouwd: het herschrijven van bestaande teksten voor andere media voldoet niet, nieuwe teksten moeten worden afgestemd op de specifieke kenmerken en eisen van het (nieuwe) medium.

In *Schrijven voor krant en tijdschrift* (Jos Gerards en Peter van Noppen) wordt het schrijven voor deze media kort afgezet tegen de eisen aan informele communicatie – bijvoorbeeld liefdesbrieven of telefoongesprekken. Vervolgens is er vooral aandacht voor de verschillende journalistieke genres, zoals nieuwsberichten, portretinterviews, of het achtergrondverhaal.

Teksten voor radio kunnen niet worden herlezen, en bovendien worden ze niet ondersteund door beeld. Daarom zijn de regels voor het schrijven van radioteksten erop gericht begrijpelijk te blijven en de luisteraar niet te laten afdwalen. In *Tekstschriften voor radio* (Michel Simons) worden deze regels behandeld voor drie nieuwsgenres: het radionieuwsbulletin, actualiteitenprogramma's en documentaires. Net als in het vorige hoofdstuk worden de verschillen tussen de genres helder uiteengezet.

Bij het *Tekstschriften voor televisie* (John Leenaarts) is er een complexe relatie tussen taal en beeld. Wat moet je nog (laten) zeggen bij overrompelende beelden van een natuurramp? Wat voor beelden moet je laten zien bij abstracte verhalen over 'inflatie' of 'economische groei'? In dit hoofdstuk is er geen aandacht voor genres in de televisiejournalistiek, maar vooral voor het schrijfproces waarin de relatie tussen tekst en beeld vorm krijgt.

In het *Schrijven van tekst-tv* (Piet Kaashoek) gaat het om de genres teletekst, kabelkranten en ondertiteling voor doven en slechthorenden. In dit hoofdstuk wor-

den journalistieke eisen aan deze teksttypen behandeld, en worden adviezen gegeven met betrekking tot de opbouw, structuur en stijl, de vormgeving en het kleurgebruik. Het hoofdstuk eindigt met tien aanbevelingen voor zinsbouw en woordkeus.

In *Schrijven voor Internet* (Piet Kaashoek) ligt de nadruk op de eisen aan teksten die non-lineair (kunnen) worden gelezen. In dit hoofdstuk wordt zowel de organisatie van een internetredactie behandeld, als de kenmerken van teksten voor het web. Er wordt onder andere uitgelegd waarop je moet letten bij het maken van hyperlinks en er is een stapsgewijze beschrijving van het 'chunken', het segmenteren van informatie in webteksten.

Het boek is geschreven voor studenten en zal binnen de journalistiekopleidingen op veel punten goed bruikbaar zijn. De tips zijn veelal helder en er worden veel praktijkvoorbeelden gegeven van goede en slechte zinnen, pakkende en droge inleidingen, vage en duidelijke koppen.

De eerste hoofdstukken zijn duidelijk leerteksten, met praktische aanwijzingen voor studenten. De laatste twee hoofdstukken worden gekenmerkt door een warriger structuur en een grote hoeveelheid details. Zo worden de adviezen of beschrijvingen in hoofdstuk 5 en 6 uitgebreid ondersteund door interviews met experts of door wetenschappelijke bronnen. Dit leidt tot allerlei uitstapjes die voor een praktijkboek minder relevant zijn, bijvoorbeeld naar de leesbaarheidsformule van Flesch (1979) en Renkema's (1987) kritiek daarop. Het selectie criterium bij de bronnen is bovendien niet altijd duidelijk: waarom wordt wel Chomsky's *Remarks on nominalisation* genoemd, en niet bijvoorbeeld Onrust, Verhagen & Doeve (1993), die in *Formuleren* heel wat concretere en meer op de doelgroep toegesneden adviezen over nominalisering geven?

Signaleringen

Voor niet-journalistieke lezers is het zesde hoofdstuk het meest relevant. Het is dan ook leuk dat Kaashoek hier even buiten de journalistieke genres treedt en, zij het beknopt, wat informatie geeft over instructieve teksten op Internet (blz. 170). De adviezen in dit hoofdstuk over schrijven voor Internet zijn soms echter wel erg algemeen, gecombineerd met een wat grote hang naar detail. Onder 'grafische vormgeving' wordt bijvoorbeeld niet ingegaan op de typen informatie-elementen die zich goed lenen voor plaatjes, maar wel op de verschillende formats (jpeg, gif) en op het beroep dat plaatjes en achtergronden doen op het intern geheugen van de pc waarmee men de betreffende pagina wil bekijken. Zo verliest de auteur zich in technische achtergronden, waardoor de lezer onder andere leert dat het bestandsformaat van bewegende plaatjes GIF89a is.

Het boek is een herschreven en geactualiseerde versie van *Tekstschrijven voor luisteraars en kijkers* (1990) en *Tekstschrijven voor nieuwe media* (1993). Helaas is de vormgeving van de algemene schrijfadvies in de verschillende bijdragen niet erg op elkaar afgestemd. In bijna elk hoofdstuk worden schrijfadviesen gegeven die voor alle media en alle genres gelden, zoals het vermijden van lange zinnen en passieven. Dit leidt tot herhalingen en minder logische volgordes. Zo staat bijvoorbeeld alleen bij de schrijfadvies in hoofdstuk 3 de aanbeveling om de spellingcontrole van je computer te gebruiken – een tip die juist in een hoofdstuk over radioteksten minder relevant lijkt. Bovendien betreffen de schrijfadvies in sommige bijdragen alleen de vorm en opbouw van de teksten, terwijl andere ook ingaan op het proces dat de student moet volgen om tot een goede tekst te komen ('schroom niet de informatie nog eens te checken', en 'laat je verhaal eens lezen aan een collega', blz. 57). Een algemeen hoofdstuk over in-

houdsvinding en -selectie, opbouw en stijl had dit soort adviezen kunnen bundelen en had verdubbeling voorkomen. In een dergelijk hoofdstuk zouden ook algemene journalistieke principes van nieuwsselectie kunnen worden behandeld: nu komen die in hoofdstuk 5 (in 'Journalistieke criteria aan tekst-tv') tamelijk laat en onverwacht aan de orde, terwijl niet specifiek is voor tekst-tv dat 'grote veranderingen als groter en belangrijker nieuws worden gezien dan kleine veranderingen'.

Kortom, *Schrijven voor (multi)media* is een aardig en zinnig leerboek voor journalistiekstudenten. De laatste twee hoofdstukken zouden echter wat meer to-the-point kunnen. Daarnaast was een extra eindredactionele ronde zinvol geweest om herhaling van algemene schrijfadvies tussen de hoofdstukken te vermijden.

Bregje Holleman

Wissen, Driek van (2000). *De dikke Driek. Het betere werk. Luchtige taalbeschouwingen.* 's-Gravenhage: Bzztôh. ISBN 9055017833. Prijs: fl. 29,50. (352 pp.)

De dikke Driek is een bloemlezing uit zeven eerder verschenen boeken van Driek van Wissen: *De Dikke Van Dale is mijn beste vriend* (1989); *De taal is het voertuig van de geest* (1990); *Zegt u nou zelf* (1992); *Mooi is anders* (1995); ... een doorn in mijn oog en een doorn in mijn oor (1996); *Groot verkeerde-woordenboek der Nederlandse taal* (1996); *Groot verkeerde-spreekwoordenboek der Nederlandse taal* (1998). De opzet van de bloemlezing is het verenigen van Wissen's beste taalbeschouwingen van het vorige millennium. De negen rubrieken waaruit het boek bestaat, zijn geordend op volgorde van verschijnen van de eerder genoemde werken en worden met dezelfde titels aangeduid.

De eerste zeven rubrieken van de bloemlezing bevatten 126 taalbeschouwingen, elk van ongeveer anderhalve bladzijde lang. Per rubriek zijn de titels van de beschouwingen alfabetisch gerangschikt. Dat is dan ook precies het enige criterium waarop je ze zou kunnen rangschikken, want er is geen sprake van een inhoudelijke systematiek. Zo is de volgorde van de beschouwingen van de zesde rubriek: De ontdekking van de hemel; De tafelronde; Een bijna-ongeluk; Goed in bed; Het lentegevoel; Hoofdletters; In alle eerlijkheid; enzovoorts. Als ervoor wordt gekozen het alfabetische indelingscriterium op deze manier te hanteren, dan verbaast het je als lezer nogal wanneer na 'Wij zijn verse broodjes' en 'Zeker weten' vervolgd wordt met 'Angststandarts' en 'Debatteertrucs'.

Met zijn taalbeschouwingen wil Van Wissen laten zien dat onze Nederlandse taal dikwijls mank gaat aan een gebrek aan logica en consequentie. Hij doet dat op een manier die hoofdzakelijk bedoeld is om tot vermaak te dienen van de geïnteresseerde leek in Nederlandstalige verschijnselen. De taalkundige zal weinig boodschap hebben aan zijn gedachtespinsels op het gebied van de Nederlandse taal. Hier en daar wordt aan de lezer wel een glimlach ontlokt, maar vaak ligt het grappige element bedolven onder de belerende toon die Van Wissen aanslaat. Het raamwerk waaraan hij de beschouwingen van de eerste rubriek ophangt is daarvoor exemplarisch: "De Dikke Van Dale is mijn beste vriend, ik ken hem als geen ander. Zijn woorden zijn de mijne. En toch trof ik onlangs een mij onbekend woord aan en wel X. [...] De term is mijn inziens ongelukkig. En dan heb ik het nog niet eens over het verschijnsel op zichzelf beschouwd. [...] Maar daar wil ik het nu niet over hebben, ik blijf in de taalkundige hoek. Het woord zelf is onjuist omdat het tot verwarring leidt. [...] Laat mij een sug-

gestie doen. In plaats van X, stel ik voor eenvoudig te spreken van Y. Het is maar een idee." Ook de andere rubrieken zijn volgens zo'n vast stramien opgebouwd en dat maakt dat je het wel weet na lezing van een paar beschouwingen.

In de laatste twee rubrieken van de bloemlezing bespreekt 'de strijder tegen de verloederung van het Nederlands' woorden en spreekwoorden in het Nederlands die in zijn ogen niet meer voldoen aan de eisen van de huidige tijd. Zo zou 'kinderen die vragen, worden overgeslagen' moeten worden vervangen door 'kinderen die vragen, worden op handen gedragen'; 'iemand naar de Mokerhei wensen' door 'iemand naar het Botlekgebied wensen' en 'op dezelfde golfengte zitten' door 'samen op één website zitten'. Net als in de eerdere rubrieken, berust de argumentatie voor 'verbeteringen' van de Nederlandse taal op Van Wissen's eigen taalintuïties en is van een taalkundige onderbouwing geen sprake.

Voor een bloemlezing die de lezer het gemak verschaft om in korte tijd kennis te kunnen nemen van het werk van een auteur, had deze best wat dunner mogen zijn.

Hanny den Ouden

Daniëls, W. (2000). *Komkom, tuuttuut, hoho. Over herhalingswoorden en herhalingsnamen.* Amsterdam/Antwerpen: Veen. ISBN 9020457608. Prijs: fl. 24,90. (136 pp.)

'Ja...okee...ja...doeidoei!' Een afsluiting van een telefoongesprek. Als fervent treinreiziger ervaar ik dagelijks dat mijn bellen- de medepassagiers hun telefoongesprekken graag afronden met de nogal opmerkelijke afscheidsgroet 'doeidoei'. 'Doeidoei' (de laatste tijd ook afgekort tot 'doeidoei') is volgens de definitie in *Komkom, tuuttuut, hoho* een herhalingswoord.

Signaleringen

Dit is slechts één voorbeeld waaruit blijkt dat *Komkom*, *tuuttuut*, *hoho* mij vanuit een nieuw perspectief naar taal laat kijken. ‘Nounou, tuttut...’ Nee, niet ‘Nounou, tuttut...’: na het lezen van het boek heb ik een voelspriet voor herhalingswoorden ontwikkeld. Inspirerend dus.

Auteur Wim Daniëls beschouwt herhalingswoorden als ‘woorden die uit twee of meer gelijke woorddelen bestaan’. Daarbij beperkt hij zich tot woorden waarbij sprake is van *volledige* herhaling (zoals ‘bush-bush’). Een woord als ‘tuttifrutti’ blijft dus buiten beschouwing en hetzelfde geldt voor ‘hiephiephoera’. Daniëls beoogt ‘herhalingswoorden en –namen op een toegankelijke manier als een apart, deels grappig fenomeen te belichten’. Hij is daar zeker in geslaagd.

Hij putte onder meer uit de bijdragen van lezers van het *Eindhovens* en het *Brabants Dagblad*, die reageerden op vijf columns van zijn hand over herhalingswoorden. Daarnaast kreeg hij reacties van lezers van de internet-nieuwsgroep nl.taal en van de redacties van de Winkler Prins en Van Dale Lexicografie. Dit leverde een verzameling op van zo’n 100 Nederlandstalige herhalingswoorden en 100 herhalingswoorden in de Nederlandse taal van buitenlandse afkomst.

Het boek bevat vele wetenswaardigheden over herhalingswoorden. Zo wordt bijvoorbeeld de status en de aard van herhalingswoorden belicht. Hieruit blijkt onder meer dat de zelfstandige status voor de meeste herhalingswoorden in het Nederlands niet betwist wordt. Het gaat dan om woorden zoals ‘fifty-fifty’ en ‘beriberi’. Klanknabootsende tussenwerpsels daarentegen krijgen die status niet zonder meer: van tussenwerpsels zoals ‘tjoeketjoeke’, ‘toettoet’ en ‘wafwaf’, is alleen ‘tjoeketjoeke’ opgenomen in *Van Dale* (1999).

Daniëls geeft een uitgebreide opsomming van Nederlandse herhalingswoorden

en buitenlandse herhalingswoorden in het Nederlands, en na elk woord volgt een nauwkeurige omschrijving van de betekenis. Hoe uiteenlopend het arsenaal aan woorden is, mag blijken uit de volgende voorbeelden.

Als Nederlandse herhalingswoorden worden onder andere genoemd: ‘balletje-balletje’ (illegaal gokspel), ‘dagdag’ (wellicht naar het voorbeeld van ‘byebye’), ‘ei-ei’ (uitroep van lichte verwondering), ‘hihi’, ‘kiepkiep’ (lokroep voor kippen), ‘peepee’ (Vlaams kooswoord voor ‘papa’) ‘taktak’ (aansporing om iets sneller te doen) en ‘welwel’.

Enkele buitenlandse herhalingswoorden in het Nederlands zijn onder meer: ‘agar-agar’ (gedroogd zeewier), ‘cancan’ (o.m. revuedans), ‘dikdik’ (dwergantilope), ‘jojo’, ‘planplan’ (zachtjesaan, niet te snel), en ‘tomtom’ (pastaballen met baan).

Al deze woorden zijn geselecteerd op grond van het gangbaarheids criterium: ‘Bij de bespreking van herhalingswoorden gaan we uit van gangbare woorden: woorden die in woordenboeken te vinden zijn of vrij geregeld voorkomen in conversaties.’ Daniëls geeft zelf al aan dat dit niet een echt hard criterium is. Zo hier en daar leidt zijn keuze dan ook tot verwondering: waarom is bijvoorbeeld ‘knorknor’ wel opgenomen en ‘iaia’ niet? En op grond waarvan zijn onbekende woorden geselecteerd als ‘kami-kami’ (trompetvogel die voorkomt ten noorden van de Amazonestroom) en ‘lablab’ (plantensoort uit de vlinderbloemfamilie)?

Dat Daniëls herhalingswoorden in een ruim kader plaatst, blijkt uit de aandacht die hij heeft voor persoonsnamen (‘Lulu Wang’), echtpaarnamen (mevrouw Van Delft – Van Delft), groepen (‘Dada’), aardrijkskundige namen en bedrijfsnamen. Er is zelfs nog een hoofdstuk gewijd aan bekende en minder bekende letterherha-

lingen ('bbb' staat bijvoorbeeld voor 'bil bijt broek': iemand van wie de broek of de jurk tussen de billen kleeft bij het opstaan).

De laatste hoofdstukken handelen over herhalingswoorden in andere talen: Engels, Indonesische talen, Surinaams, Afrikaans en aboriginaltalen. Per taal wordt een overzicht gegeven van de herhalingswoorden, plus natuurlijk de bijbehorende betekenis.

Het moge duidelijk zijn: Daniëls schreef een inspirerend en informatief boek over herhalingswoorden.

Karen van Oyen

Debrabandere, Frans (2000). *Wat woorden weten. Over woorden en hun geschiedenis.* Amsterdam: Contact. ISBN 9020459244. Prijs: fl. 29,90. (175 pp).

Een woord als *laars* is een verkorting van *lederhose* 'leren beenbedekking'. *Bolwerk* kon aanvankelijk zowel 'bastion' als 'zeedijk' betekenen, maar kwam als *bolevers* 'versterking' in het Frans en keerde als *boulevard* 'zeedijk' bij ons terug. *Kanjer* hebben wij ontleend aan het Franse *cagnard* 'lui-aard', een afleiding van *cagne* 'teef'. De naam *directoire* herinnert aan de periode waarin dit soort damesonderbroek mode werd: het *Directoire*, van 26 oktober 1795 tot 9 november 1797. Leuke wetenswaardigheden. Woorden hebben hun eigen verhaal, zij hebben ontwikkeling ondergaan in vorm en betekenis, en daarnaast onthullen zij ons iets over onze cultuur en onze geschiedenis.

Van 1979 tot 1999 heeft Debrabandere een populariserende etymologische rubriek verzorgd in het tijdschrift *Nederlands van Nu*, het blad van de Vlaamse zustervereniging van *Onze Taal*. Zijn bijdragen zijn gebundeld in dit boek. Hij behandelt er zowel losse woorden in als

uitdrukkingen. Zo is *om zeep brengen* afkomstig van *om zeep gaan* of *om zeep zijn*. Hiermee werd gezinspeeld op de – vanwege de zeerovers – gevaarlijke reis naar de Middellandse Zee om de zo begeerde zeep uit Marseille.

Debrabandere is niet alleen etymoloog, maar ook naamkundige, dialectoloog en purist. En dat is goed te merken. Hij vermeldt heel wat plaats- en familienamen, bijvoorbeeld *Elslo*, *Van der Elst* en *Verhelst*, waarin de boomnaam *els* besloten zit. Wat de dialecten betreft legt hij de nadruk op die uit Nederlandstalig België en wel vooral op zijn eigen West-Vlaams. Als wayer Boergondiër geeft hij er de noordelijke cultuur af en toe van langs, al spaart hij ook zijn eigen volk niet: "*Werklunch* slaat vaak op die hele nare Hollandse gewoonte om met een paar broodjes en een kop koffie gewoon door te vergaderen. Maar in België is *werklunch* een eufemisme van ambtenaren die de werkvergadering onderbreken voor een uitvoerige lunch en voor de buitenwereld de indruk willen wekken dat ze doorwerken."

In diverse passages geeft hij ronduit toe dat de taalzorg hem ter harte gaat: "We doen hier niet alleen aan woordgeschiedenis, maar terloops willen we ook een paar wenken geven voor correct taalgebruik." (p. 30); "Een ergerlijk gallicisme is 'rondpunt', een klakkeloze vertaling van Frans *rond-point*." (p. 58); "En met de laatste alinea's ben ik toch weer in mijn rol gebleven: die van taalzuiveraar en taalleraar." (p. 144).

De opbouw van de hoofdstukjes is veelal uniform. Debrabandere gaat uit van semantische woordvelden, zoals benamingen voor vaatwerk, kleding, vogels, bomen, maaltijden en ziekenzorg, etc. Steeds bespreekt hij de etymologie van een aantal woorden met een samenhangende betekenis, hun varianten in dialecten, en de gezegden die ermee te maken hebben. Vaak eindigt hij met een soort moraal:

Signaleringen

“Daarbij kunnen we het hier wel laten, want te veel vuur in een stoof doet ze branden.” (p.16); “En denk erom: doe wel en wandel in de dag. Dan wordt u wellicht bedaagd, maar nooit gedaagd.” (p. 22); “Ik ben wellicht met zevenmijlslaarzen door de laarzen heen gesteveld, maar ik hoop dat ik toch niet met de klompen op het ijs gekomen ben.” (p. 106).

Onontbeerlijk bij een boek als dit is een register, en dat ontbreekt dan ook niet. Een beetje jammer is dat een verwijzing naar taalkundige termen niet is opgenomen. Zo kan men verschijnselen als *hypercorrectie* en *eufemisme*, waar uitgebreid aandacht aan wordt besteed, niet gemakkelijk opzoeken. De doelgroep is de ontwikkelde en geïnteresseerde leek. Maar soms wordt daar iets teveel van gevraagd. Gysseling, Kiliaan en De Bo staan weliswaar vermeld in de bibliografie, maar in de lopende tekst lijkt het wel of deze werken voor iedereen dagelijkse kost zijn. Bovendien vraag ik me af of een willekeurige lezer zomaar raad weet met Middelnederlandse citaten zoals die bijvoorbeeld op pagina 147 zonder vertaling gepresenteerd worden.

Maar dit zijn allemaal kleinigheden. Het blijft gewoon een heel aardig boek waarin veel te leren valt.

Marlies Philippa

Houët, Henriëtte (2000). *Schrijfstandaard. Raadgever bij taalkwesties.* 's-Gravenhage: Performa Human Resources Information. ISBN 9076834016/155-7627. Prijs: f 24,90. (52 pp.)

Voor taaladviespublicaties is altijd een markt, hoor je uitgevers denken. Wie behoefte heeft aan taaladvies, heeft inmiddels dan ook ruim de keus. Inhoudelijk lopen de adviezen in de vele taaladviespu-

blicaties – gelukkig – nauwelijks uiteen. Bij taaladviezen zijn nu eenmaal conventies in het geding, reden waarom het weinig zinvol is om inhoudelijke originaliteit na te streven. De potentiële meerwaarde van nieuwe taaladviespublicaties schuilt vooral in de manier waarop de adviezen worden gepresenteerd. Nog eenvoudiger bijvoorbeeld, of nog vollediger. Ook de nieuwe taaladviesuitgave *Schrijfstandaard* moet het van de presentatie hebben. *Schrijfstandaard* behandelt enkele taalkwesties waar veel mensen mee worstelen: aanschrijven, *d's* en *t's*, *c's* en *k's*, de tussenklank (*e**n*), lastige congruentiekwesties, hoofdlettergebruik enzovoort. Met *standaard* wordt in dit geval niet alleen ‘norm’ bedoeld: de uitgave blijkt (na enig vouwwerk) letterlijk een standaard die recht op het bureau kan worden gezet. In het binnenwerk komen ruim veertig taalkwesties aan bod, gerangschikt achter tabbladen als ‘Los, aan elkaar of met een streepje’, ‘Werkwoorden’, ‘Leestekens’, ‘Enkelvoud en meervoud’, en ‘Tips voor correspondentie’. Op elke pagina bespreekt de auteur één onderwerp, waarover zij een of meer adviezen geeft. De selectie taalkwesties lijkt te zijn ingegeven door vragen die vaak aan taaladviesdiensten of schrijfdocenten worden gesteld.

Wie snel raad wil bij taalkwesties, kan in *Schrijfstandaard* op een barrière stuiten: het is niet steeds duidelijk waar informatie te vinden is. Zo staat *verbreedde/verbrede straat* bij ‘Werkwoorden’, *grote/grootte* bij ‘Verschillende letters voor één klank’ en wordt bij ‘Los, aan elkaar of met een streepje’ ook woordafbreking behandeld. Dat afkortingen aan bod komen na de tab ‘Tips voor correspondentie’, ligt evenmin voor de hand. Daar staat tegenover dat de presentatie van de adviezen zelf heel overzichtelijk is. *Schrijfstandaard* is gezien het niveau waarschijnlijk bedoeld voor ‘leken’ die beroepshalve veel schrijven (aange-

sproken met *je*), al wordt dat nergens gezegd: een voorwoord of inleiding ontbreekt. Maar de uitleg in *Schrijfstandaard* is voor die doelgroep soms vrij summier. Neem het advies ‘Schrijf samenstellingen altijd aan elkaar’, met als toelichting ‘Samenstellingen worden gevormd door twee of meer bestaande woorden aan elkaar te plakken’. De kern van aaneenschrijfproblemen is nu juist dat vaak niet duidelijk is wat als samenstelling wordt beschouwd en wat niet. Als je niet weet wat een samenstelling is, dan wordt dat ook met *Schrijfstandaard* niet veel duidelijker. Weet je wél feilloos de vinger op samenstellingen te leggen (niet gemakkelijk), dan weet je hoogstwaarschijnlijk dat je ze aaneenschrijft en heb je het advies uit *Schrijfstandaard* niet nodig. Ook termen als ‘afleiding’, ‘bijzin’ en ‘samengesteld werkwoord’ worden geen van alle toegelicht. Het streven om de zaken eenvoudig en kort te houden, leidt hier en daar mogelijk tot verminderde bruikbaarheid van de adviezen voor de doelgroep. Op sommige plaatsen in *Schrijfstandaard* krijgt de lezer overigens juist uitgebreide procedures voorgeschoteld zonder dat er één ‘vakterm’ valt.

Schrijfstandaard lijkt vooral handig voor mensen die min of meer weten hoe het zit en enige ‘taalkundige’ baggage hebben maar een kwestie nog even willen controleren. De uitgave heeft daarmee wel iets weg van een hand-out, die als geheugensteuntje wordt uitgereikt na een schrijftraining waarin de behandelde taalkwesties uitgebreider zijn besproken. Het is niet denkbeeldig dat *Schrijfstandaard* ook op die manier tot stand is gekomen: het is een coproductie van Performa en Vergouwen Overduin SOC Training en Advies.

Yvonne Halink

Tiggeler, Eric & Vuik, Mieke (2000). *Nu nog smeugiger! Reclametaal en ander trendy taalgebruik.* Amsterdam: Veen. ISBN 9020457047. Prijs: fl. 24,90. (120 pp.)

Hoe smeugig kan pindakaas worden? Volgens de auteurs van dit boekje “gloort in de verte een ideale toekomst, waarin de pindakaas van pure smeugigheid vanzelf al de pot uitkruipt, zo je boterham op”. Deze smeugigheid-ontwikkeling is de ultieme consequentie van het voortdurende gebruik van de vergelijkende trap in de reclame, die ons doet geloven dat we uiteindelijk ons leven op z’n snelst, schoonst en smeugigst zullen leven.

In zo’n 40 hoofdstukjes van elk 2 à 3 pagina’s worden deze en andere trends in reclametaal op luchtige manier besproken. Centraal staan de talige middelen waarvan de reclamemakers van vandaag (in de breedste zin van het woord: van bedrijven met een heuse marktstrategie tot de groenteboer op de hoek) zich bedienen om een product aan de man te brengen. Middelen van alle tijden, zoals rijm (*Al het goeie komt van Melkuniekoeien*) en leuzen (*Miele, er is geen betere*), maar vooral recente, modieuze taalverschijnselen. Interessant is bijvoorbeeld het hoofdstukje over de uitspraak van uit het Engels overgenomen termen (zoals *fund*). De auteur doet de observatie dat deze termen in radio- en televisiecommercials net zo slecht uitgesproken worden als de verwachte doelgroep dat doet (zodat het rijmt op *mun*). Ook de populariteit van het uitroepteken komt aan de orde, en dan vooral in het licht van het verwoestende effect dat het gebruik ervan op de verstandhouding met de lezer kan hebben. Zo kan de toevoeging van een uitroepteken ervoor zorgen dat de uiting een belerende ondertoon krijgt (*Zonder uw inzet geen gescheiden-afvalinzameling!*) of zelfs beledigend wordt (*Bij niet tijdige betaling komen de administratiekos-*

Signaleringen

ten voor eigen rekening!). Ook interessant zijn verder de observaties over het gebruik van hoofdletters door middel waarvan de reclamemaker probeert zijn naam op een logo te laten lijken, zoals in *ArenA* en *CompuServe*, een typografische truc die volgens de auteur trouwens over zijn hoogtepunt heen moet zijn als ook de haringboer zich gaat afficheren als *HaringHandel Ome jaN*.

Vaak gaat vernieuwend en trendy taalgebruik en de introductie van nieuwe termen samen met de vermeende nieuwigheid van de producten zelf. Dankbare onderwerpen zijn dan ook verzorgingsproducten (van het oude potje gezichts-crème naar *ROC met Retinol A*), auto's (van *Kever* naar *spacewagon*), en wasmiddelen (van *BioTex* naar *Blue Energy Gel*). Soms wordt alleen een nieuw adjectief bedacht om de zaak op te krikken, zoals *flex* of *sexy*. Bijzonder veel aandacht besteden de auteurs aan het taalgebruik in het 'woon-domein' dat parallel loopt aan de trend om wonen te beschouwen als een tijdverdrrijf. Absurd is inderdaad de variëteit aan ver-

namen (*Misty magnolia* is géén roze!). Behang is uit, maar *Easy Decor*, een papieren decoratiemiddel dat je in banen met lijm moet aanbrengen, is in. En meubelen hebben namen: boekenkasten heten tegenwoordig *Billy* en er is al een plafonnière gesignaleerd die de naam *Henk* draagt.

Nu nog smeüiger is best een aardig boekje om te lezen, hoewel de hoofdstukjes die niet echt over taalgebruik gaan (maar over bijvoorbeeld *Nina Brink*) beter achterwege hadden kunnen blijven. Jammer is dat de stukjes vaak te kort zijn om dieper op de zaken in te gaan. Verder komt de humoristische stijl waarin de stukjes zijn geschreven soms wat geforceerd over; er staat geen zin in zonder een grap.

De boodschap van dit boekjes is duidelijk: reclame was altijd al veel geblaat en weinig wol, maar de huidige trends in reclametaal gaan nog een stapje verder: *meer geblaat, nog minder wol*.

Mirna Pit

Uit de tijdschriften

Moer, (2000) nr. 4.

Deze aflevering is een dik themanummer over het taalgericht vakonderwijs in het basisonderwijs, het voortgezet onderwijs en de Buitenschoolse Volwasseneneducatie. Marianne Verhallen beschrijft in het deel over het basisonderwijs de principes en instrumenten van geïntegreerd taalzaakonderwijs, met voorbeelden uit de praktijk van het vak natuuronderwijs. Koen van Gorp onderzoekt de raakpunten van taal- en vakonderwijs. Gertrud Lemmens beschrijft ervaringen met het zaakvakonderwijs met experimenteel lesmateriaal dat als alternatief voor de bestaande onderwijsmethoden ontwikkeld is. Yolande Timman gaat na in hoeverre metaforische vergelijkingen in het taalaanbod in de zaakvakken aansluiten bij het taalbeheersingsniveau van de leerlingen. Angeliek van der Zanden licht in het deel over het voortgezet onderwijs de werkwijze toe die in haar publicatie *Taal in vakonderwijs aan nieuwkomers* wordt beschreven. Ankie Bakker beschrijft hoe docenten van een Rotterdamse school met tips uit deze publicatie hun lessen voorbereiden. Els van der Veer beschrijft de ervaringen van docenten wiskunde, geschiedenis, biologie en Frans die meer aandacht geven aan het Nederlands in hun eigen vak. Simon Verhallen geeft een impressie van de uitvoering van het Taalbeleidsproject op twee scholen voor voortgezet speciaal onderwijs. Marieke Veen interviewt leerlingen van een Rotterdamse school over hun

ervaringen met taalspelletjes waarin leerstof wordt geïntroduceerd en verwerkt. Regine Bots beschrijft een lessenserie geschiedenis waarin zowel taal- als vakdoelen aan de orde komen. Carla Diemont en Yvonne de Jager-Struik, docenten op het Vader Rijncollege in Utrecht, beschrijven hoe zij op hun school binnen het project taalgericht vakonderwijs leerlingen samenwerkend laten leren en lezen. In het deel over de Buitenschoolse Volwasseneneducatie gaat Ad Lanssens na hoe taal- en vakdoelen zich in een cursus Nederlands op de werkvloer tot elkaar verhouden en gaat hij in op de gelijkenissen en verschillen tussen het Nederlands en het Vlaams. Inge van Meelis en Ina den Hollander laten zien hoe geïntegreerde scholing een middel kan zijn om de leerweg van volwassen anderstalige leerders binnen het Regionaal Opleidingscentrum te verkorten en meer op de praktijk toe te spitsen. Annet Berntsen beschrijft hoe door het ITTA geëntameerd taalbeleid in de vak- en praktijkinstructie aan anderstalige werknemers ervoor kan zorgen dat alle werknemers maximaal van de aangeboden bedrijfscursussen kunnen profiteren. Anne-Mieke Janssen-van Dieten beschrijft het werk van de pioniers van het inmiddels landelijk nagevolgde Leerwerkproject Hardenberg. Annet Berntsen en Geert van de Ven buigen zich vanuit de praktijk over de vraag hoe een juiste inschatting kan worden gemaakt van de werkelijke taalvermogens van werknemers en mensen in

opleiding. Maaike Hajer geeft een overzicht van de ontwikkelingen die er volgens haar in de artikelen in dit themanummer naar voren zijn gekomen.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 5, nrs. 3 & 4.

In deze aflevering doet Cor van Bree verslag van onderzoek naar de ontwikkeling van het genussysteem van het Twents in de richting van het Standaardnederlands. Zijn conclusie is dat het oude genussysteem van het Twents op drift is geraakt, zij het niet alleen onder invloed van de standaardtaal maar ook door regionale diffusie vanuit aangrenzende gebieden en mogelijk ook door interne ontwikkelingen. Peter Ackema laat zien dat het generatieve Obligatory Contour Principle dat sequenties met uiterlijk identieke hoofden onwelgevormd maakt ('Ik weet niet of hij komt of of hij niet komt') verklaart waarom in bepaalde Nederlandse constructies een van de identieke hoofden vervangen wordt door een hoofd met een vorm die wel overeenstemt met het generatieve principe, maar niet met de door de syntactische context geverge specificatie ('Ik weet niet of hij komt of dat hij niet komt'). Jacqueline Evers-Vermeul onderzoekt in hoeverre het onderscheid tussen de cognitieve complexiteit van een te verwerven verschijnsel en de formele complexiteit van het linguïstisch mechanisme dat nodig is om dit verschijnsel in een bepaalde taal uit te drukken een verklaring biedt voor de volgorde waarin kinderen coherentierelaties en de markeerders daarvan leren. De precieze verwervingsvolgorde wordt volgens haar bepaald door de interactie tussen de verschillende dimensies van cognitieve en grammaticale complexiteit van coherentierelaties en door de invloed van lexicale kennis van een woord op de verwerving van de betekenis daarvan als connectief. In de rubriek *Forum*

pleit Jan Stroop voor rehabilitatie van het ABN, in de rubriek *DigiTaal* bespreekt Nelleke Oostdijk het project Corpus Gesproken Nederlands. Marc van Oosten-dorp recenseert de bundel *Phonology and morphology in the Germanic languages* onder redactie van Wolfgang Kehrein en Richard Wiese en Reinier Salverda recenseert de VU-dissertatie van Ad Welschen, *Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands*.

Nummer 4 begint met een atikel over migrantentaal. Aan de hand van een studie naar de Zuid-Hollandse herkomst van het zogenoemde Pella Dutch in Iowa betoogt Pieter van Reenen dat kennis van de eigenschappen van de dialecten van de herkomstgebieden van emigranten noodzakelijk is om de eigenschappen van een migrantentaal en de ontwikkeling daarin te kunnen beschrijven en verklaren. G. de Schutter en H. Kloots laten aan de hand van een studie over betrekkelijk voor-naamwoorden in twee literaire corpusen zien hoe de ontwikkeling van het zeventiende-eeuws Nederlands op een systematische manier zou kunnen worden onderzocht. Het laatste artikel is een besprekingsartikel van Ariane van Santen en Marijke van der Wal naar aanleiding van *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw* van Van der Horst & Van der Horst. In de rubriek *DigiTaal* geven Stefan Grondelaers, Katrien Deygers, Hilde van Aken, Vicky Van Den Heede en Dirk Spielman een toelichting op het CON-DIV-corpus geschreven Nederlands van het project 'Lexicale variatie in het Standaardnederlands; convergentie/divergentie en standaardisering/substandaardisering in Nederland en Vlaanderen'. Andreas Ammann en Bert Bultinck bespreken *Talen. De toren van Babel* van Pieter Muysken en Willy Vandenweghe bespreekt *Taaltrots* van Nicoline van der Sijs.

Neerlandica Extra Muros, jrg. 38, nrs. 1 & 2.

In nummer 1 van deze jaargang van het tijdschrift voor en over Neerlandici in het buitenland bespreekt Matthias Hüning de waarde van het Internet voor neerlandistisch taalkundig onderzoek, schrijft Joop van der Horst een deel van een kroniek van de taalkunde en legt William van Belle uit wat het project 'Nederlandse grammatica voor Franstaligen' behelst.

In nummer 2 staat een artikel van Emmeken van der Heijden die nagaat welke rol de contrastieve grammatica's die aan de universiteiten van Utrecht en Leuven in voorbereiding zijn in het huidige onderwijs in het Nederlands als tweede taal zullen kunnen spelen en welke invloed die toekomstige functie op zijn beurt heeft bij de inrichting van de grammatica's. Jan de Vries recenseert de dertiende uitgave van het *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*.

Onze Taal, jrg. 69, nrs. 9, 10, 11 & 12.

In nummer 9 vinden Jaap de Jong en Peter-Arno Coppen stof voor reflectie in het medium *email*, met name in de verschillen met de gewone post en het telefoongesprek. Gerard Verhoeven laat weten dat de Stichting Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands onder zijn voorzitterschap iets gaat doen aan de dubbelvormen van zulke woorden in het Groene Boekje. Alexander van den Eshof onderneemt een kritische beschouwing van de regel dat de persoonsvorm zich naar het getal van het onderwerp moet voegen. Frank Jansen peilt de levenskracht van (*de*) *majesteit*, dat sinds kort de plaats van *hare majesteit* kan innemen; de nieuwe vorm blijkt alweer op zijn retour, althans het respectvolle gebruik ervan. Ton den Boon legt verantwoording af voor de nieuwe woorden die onder zijn redacteurschap in Van Dale zijn terechtgekomen. R.

Lucic laat zien dat in Joegoslavië ook de taal (het Servo-Kroatisch) is ingestort. Jan-Erik Grezel interviewt de beroemde taalkundige prof.dr. P.C. (Piet) Paardekooper. Peter Smulders doet verslag van de jaarvergadering van het Genootschap Onze Taal, Guus Middag vindt *kerstmisschudding* poëtisch genoeg voor opname in zijn woordenboek van de poëzie en Riemer Reinsma schrijft de geschiedenis van de *Grote Straat*.

In nummer 10 vindt Riemer Reinsma het een schande dat er maar één exemplaar van het nieuwe Vroegmiddelnederlands Woordenboek is en dat het woordenboek ook nog niet op het Internet kan worden ingezien. Mr. L. van der Graag levert een bijdrage aan de discussie over de rol van de moedertaal in het onderwijs aan allochtone kinderen (met een naschrift van Hans Bennis), Marc van Oostendorp ziet een internationale toekomst voor het steenkolenengels en Marijke van der Wal vraagt zich af of kinderen als het Kranenburgse meisje, het enige Nederlandse wolfskind, cruciale menselijke vaardigheden missen en hoe het met hun taalvermogen zit. In het kader van de witte plekken op de kaart van de etymologie bespreekt indoloog Frits van Oosten de etymologie van *doerak* en *kras*. Martin 't Hart, voorheen leraar Nederlands in Maleisië, reageert. Gaston Dorren belicht in een interview met Igma van Putte-de Windt het Papiamentu, Corriejanne Timmers inventariseert de problemen met de uitspraak van *c*-woorden ([sepsis] of [skepsis]?), Ewoud Sanders wil weten welke fictieve plaatsnamen (zoals *Oekwambibie*) er allemaal bestaan, Hans Heestermans doet ons de woorden *krielen*, *kriemelen* en *krieuwen* onthouden en Riemer Reinsma laat de *Barndesteeg* van een brandende steeg afstammen. Marc van Oostendorp bespreekt de nieuwe elektronische spellingscontrole van Van Dale en het Utrechtse proefschrift *Voice assimilation*

and segment reduction in casual Dutch van Mirjam Ernestus.

Nummer 11 is een themanummer over taal en beeld. Ron Kaal betoogt in het openingsartikel dat woorden en beelden veel minder strikt gescheiden zijn dan men zou denken. Karel F. Treebus is van mening dat bij alle typografische mogelijkheden die de computer tegenwoordig biedt het lezersbelang voorop moet blijven staan. Frans van Mourik geeft inzicht in de effecten die bereikt kunnen worden door de elektronische integratie van woord, beeld en geluid. Prof.dr. W.P. Gerritsen laat zien dat de uitvinding van de spatie in de vroege middeleeuwen verband hield met het verdwijnen van het hardop(voor)lezen ten gunste van het 'stillezen'. Piet Westendorp en Paul Mijksenaar gaan na of de internationale instructie-beeldtaal altijd wel even begrijpelijk is. Samen met Jaap de Jong inventariseert Piet Westendorp tevens de stijlfiguren die in dit type beeldtaal worden gebruikt (zoals eufemismen in bordjes die de WC aanduiden). Onno Crasborn en Marc van Oostendorp geven uitleg over de abstracte beelden van de Nederlandse gebarentaal. Guus Middag denkt dat 'een in zichzelf verzonken zee' een beter beeld is dan 'de langzame zee'. Sjef Barbiers en Marc van Oostendorp kondigen de atlas aan die de Nederlandse dialecten in beeld zal brengen. Ton den Boon bespreekt enkele nieuwe woorden.

In nummer 12 onderzoekt Renée van Bezooijen de culturele aspecten van het verschil in toonhoogte. Ewoud Sanders corrigeert de opvatting van Martin 't Hart als zou de *winkel van Sinkel* afkomstig zijn uit Nederlandsch-Indië (*singke*); de winkel van Sinkel blijkt gewoon uit Amsterdam te komen (Nieuwendijk 175-177, na 1824 ook vestigingen elders in het land). En Nicoline van der Sijs toont aan dat *doerak* niet uit het Maleis stamt maar uit het Russisch (in 1813 door de kozakken in de

Betuwe geïmporteerd). Jan Erik Grezel interviewt prof.dr. A.M. Hagen, samensteller van *O schone moedertaal*, een bloemlezing uit 500 jaar lofzangen op het Nederlands. Marc van Oostendorp en Kees van der Zwan inventariseren de belangrijkste taalfeiten van 2000. In zijn eentje interviewt Marc van Oostendorp de taalkundige Hein van der Voort over diens onderzoek naar het Kwaza, een taal die maar 25 sprekers heeft, en bespreekt hij het proefschrift *The forbid/allow symmetry* van Bregje Holleman. Hans Beelen achterhaalt de oorsprong van de uitdrukking waarin men in het huwelijksbootje stapt. Guus Middag gaat na of Judith Herzbergs *gewij* etymologisch verantwoord is of een spelfout. Riemer Reinsma beschrijft de herkomst van 't *Hoogt*. Jaap Bakker bespreekt de CD-rom-versie van de Grote Van Dale.

Tekst[blad], jrg. 6, nrs. 2, 3 & 4.

In nummer 2 van deze jaargang maakt Stefan Gevaerts reclame voor de Belgische weekkrant *Wablieft*, die zich ten doel heeft gesteld de lezers te voorzien van volwassen informatie in eenvoudig Nederlands, zonder moeilijke woorden, bijzinnen of beeldspraak. Margreet Onrust buigt zich over de stijl van personeelsadvertenties en concludeert dat wervend schrijven niet hetzelfde is als joviaal doen. Renate Spreij, Jacolien Huisman en Thea van der Geest zijn aan de hand van een literatuuronderzoek nagegaan in hoeverre de leesbaarheid en aanvaardbaarheid van iconen op websites cultuurgebonden is en geven een aantal ontwerprichtlijnen voor internationaal te consumeren websites. Louise Cornelis legt uit waarom 'hem wordt gevraagd naar zijn maoïstisch verleden' wel goed is en 'hij wordt gevraagd naar zijn maoïstisch verleden' niet. Joost Schilperoord laat zien dat schrijfadvisers veel baat kunnen hebben bij resultaten van het onderzoek naar de verhouding tussen grammatica en lexicon.

Margot van Mulken licht een provocatieve ledenwerfadvertentie van de NCRV door en concludeert dat er een grote kans is dat die niet het gewenste effect zal hebben. Arjan van Hessen laat zien waarom de vooronderstelling die oorspronkelijk werd gehanteerd bij het ontwikkelen van spraakherkenningsmachines – het volstaat om de klanken waaruit woorden zijn opgebouwd te herkennen – verre van geldig is. Rob J.L. Visser maakt zich kwaad over een advertentie voor software voor het publiceren van personeelsbladen op het Intranet. Joyce Lamerichs zet de doelstellingen uiteen van een hedendaagse variant van de conversatie-analyse: de analyse van elektronische gesprekken. Judith Mulder legt uit wat de Society for Technical Communication precies doet. Felix van de Laar doet verslag van het congres van de Nederlandse Taalunie dat in mei in Gent werd gehouden, Thea van der Geest van een presentatie van enkele beroemdheden op het gebied van het ontwerpen van websites en Liesbeth 't Hart van de oratie van Arie Verhagen. Leo Lentz bespreekt *Communicatiekundig ontwerpen* onder redactie van Peter Jan Schellens, Rob Klaassen en Sjoerd de Vries.

In nummer 3 gaan Bas Andeweg en Marie Thérèse Andeweg-van Battum aan de hand van negentig verkoopbrochures na hoe potentiële huizenkopers worden aan- en toegesproken. Carel Jansen laat zien dat er achter de systematiek van de Euro een voorkeur voor halvering zit en dat deze voorkeur naadloos aansluit bij de wijze waarop men blijkens het gewone taalgebruik toch al rekent. Jan Hendrik Wiggers legt uit wat er in communicatief opzicht allemaal komt kijken bij het in het openbaar aanbieden van aandelen door een bedrijf (de zo populaire 'beursgang'). Menno de Jong en Lianca Ruiten gaan na in welke strategische bochten kredietverlenende instellingen zich wringen om klan-

ten te krijgen en geven aan wat de effecten daarvan blijkens testonderzoek zijn. Ivo D'Haens en Michaël Steehouder doen verslag van onderzoek waaruit blijkt dat de elektronische belastingaangifte helemaal niet zoveel gemakkelijker verloopt dan de normale. Leo Lentz, Arien Bosch, Ellen de Graaf en Lisette Thomassen rapporteren over de ontwikkelingen die zich de laatste tien jaar hebben voorgedaan in het beroep van de zelfstandig tekstschrijver en Felix van de Laar over de ontwikkelingen die in dezelfde tijdspanne hebben plaatsgevonden in de vereniging voor tekstschrijvers TekstNet. Dominique de Vet interviewt drie cartoonisten over de relatie tussen tekst en tekening. Louise Cornelis doet verslag van de lezing van Piet van Sterkenburg over de taal van Asterix en Vera Karremans van de oratie van Jan Renkema. Thea van der Geest bespreekt *Schrijven voor het beeldscherm* van W. Hendriks en Geert Jacobs *Taal in actie* van Hanneke Houtkoop en Tom Koole.

Nummer 4 begint met een artikel van Angeniet Kam, Janneke Valbracht en Mascha Furth, die voor een begeleide intervisie-benadering pleiten in cursussen ter verbetering van het taalgebruik van juristen. Margreet Onrust gooit de kont tegen de krib inzake het traditionele voorschrift om *het*-constructies als in 'Het lijdt geen twijfel dat hij ziek is' altijd te vervangen door constructies zonder *het* als in 'Hij is ongetwijfeld ziek'. Bas Andeweg behandelt de ins en outs van e-mail. Govert Derix vertelt over zijn ervaringen met het schrijven van een lange tekst met behulp van spraakherkenning. Felix van de Laar interviewt prof.dr. Wim Mattens over de rol van diens taalkundige uitvinding, de *indifferentials*, ofwel de vorm die semantisch enkelvoudig noch meervoudig is, zoals *stijl* in 'Heeft hij stijl?', in de discussie over de spelling. Maaïke Groenewege informeert de leek over het beroep van

technisch schrijver. George F. Hayhoe adviseert technisch schrijvers bij het schrijven van instructieve teksten toch vooral gebruik te maken van resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Manon Knier bespreekt verschillende *on line*-hulpprogramma's. Nicole Ummelen introduceert de internationale vakvereniging voor tekstschrijvers en communicatiedeskundigen IEEE bij de lezers van Tekst[blad]. Anja Arts gaat na of impliciet dan wel expliciet verwijzen een gunstig effect heeft op het leesproces bij het lezen van een handleiding. A.J. van Loon doet verslag van de conferentie van de European Association of Science Editors die in mei 2000 in Tours werd gehouden. Leo Lentz bespreekt *Taalbeheersing als communicatiewetenschap* onder redactie van Antoine Braet.

Van Dale Taalbrief, jrg. 9, nrs. 1, 2/3, 4, 5, 6, 7/8, 9, 10, 11 en 12.

Nummer 1/2 bevat bijdragen van Gea Wisse over het optimaal inzetten van elektronische presentatiemiddelen, Rob Punselie over het effectief inrichten van webformulieren, Eric Tiggeler over *sommige* etc. en *sommigen* etc., dezelfde over advertenties die per ongeluk de doelgroep beledigen, Margot Vanderstraeten over de aandacht voor het Nederlands in het Vlaams parlement, Philip van Kuilenburg over het eigen-aardig gebruik van bepaalde uitdrukkingen in het televisieprogramma getiteld 'Big brother' en Ton den Boon over het eufemistische werkwoord *hemelen*. Er is een column van Albert Hoffstädt over het bederf der zintuigen.

In nummer 3 besteden Vic Reinders en Pyter Wagenaar aandacht aan de los- of aaneenschrijvenproblematiek, Eric Tiggeler ook en hij heeft ook een Taalkaart gemaakt met de belangrijkste knelpunten. Rob Punselie geeft tips om een tekst op het Internet een serieus aanzien te geven en Erik van der Spek legt uit

waarom het gebruik van de spreektaal noodzakelijk is voor de spreker: die 'communiceert een klein stukje van zijn persoonlijkheid'. Eric Tiggeler vindt dat emailberichten niet al te kort mogen zijn, Jaap Stiemer vindt niet dat overall *gel* in hoort en Ton den Boon vindt de seksenutralisering van beroepsnamen niet erg systematisch. Rob Doeve heeft een column over fabrikantnamen die als merknaam worden gebruikt.

In nummer 4 pleit Margot Vanderstraeten tegen het gebruik van de lijdende vorm en tegen de naamwoordstijl, adviseert Rob Punselie elektronische schrijvers een pakkende titel te bedenken, legt Eric Tiggeler het verschil tussen het onderwerp en het meewerkend voorwerp uit, alsmede de consequenties daarvan voor de persoonsvorm, recenseert Pyter Wagenaar enkele elektronische zoekmachines, interviewt Mieke Vuijk de makers van de nieuwe elektronische Van Dale Spellingcorrector, geeft Eric Tiggeler adviezen om jezelf bereikbaar te maken op het Internet en signaleert Ton den Boon enkele saillante taalveranderingen. De column van Albert Hoffstädt gaat over het graduele gebruik van *verdwijnen*.

In nummer 5 staan bijdragen van Frans van der Ende over de voordelen van een leeswijzer, Pyter Wagenaar over de voordelen van adequate zoekoperatoren, Eric Tiggeler over het onsystematische gedrag van de buigings-*e*, Mariët Hermans over enkele alternatieven voor de naamwoordstijl, Eric Tiggeler over het verhogen van de wervende kracht van personeelsadvertenties, Mieke Vuijk over *Ja, dag!* en Ton den Boon over het weglaten van werk- en lidwoorden. Rob Doeve heeft een column over poëtische vaste uitdrukkingen.

Nummer 6 bevat stukjes van Margot Vanderstraeten over strategieën om per brief iets te verhandelen, Rob Punselie over het elektronische ontwerp van bro-

chureteksten, Eric Tiggeler over enkel- of meervoud bij bedrijven als de NS en Marijke de Jong over overheid en stilistiek. Jaap Stiemer interviewt de schrijvers van het boek over de ‘taalravage’ van Wim T. Schippers. Philip van Kuilenburg houdt zich bezig met ‘de vorige eeuw’ en Ton den Boon met de betekenis van ‘nieuwe waarden’. De column van Albert Hoffstädt gaat over de noodzaak om consequent te zijn.

Aflevering 7/8 bevat artikelen van M.C. van der Toorn over het taalkundige begrip ‘congruentie’, Rob Punselie over de voorpagina van de web site, Eric Tiggeler over de spelregels voor de *c* en de *k* en over de betekenisverbreding van *sexy*, Pyter Wagenaar over het omgaan met elektronische afbreeksystemen, Joke van der Kamp over het gebrek aan klantgerichtheid in overheidsbrieven en Ton den Boon over de uitgang *-wijs*. De column van Rob Doeve gaat over snel spreken.

In nummer 9 behandelt Marijke de Jong het probleem van het populariseren van specialistische artikelen, vraagt Wim ter Velde zich af of een webpagina uit tekst of uit beeld moet bestaan, geeft Eric Tiggeler adviezen voor het gebruik van komma’s, interviewt hij internetsite-ontwerper Jan Jaap Anbeek en ergert hij zich aan reclametaal, laat Joke van der Kamp zien hoe een aantrekkelijke ‘intro’ er uitziet en wijst Ton den Boon op enkele moderne samenstellingen. Albert Hoffstädt vindt niet alle modewoorden leuke woorden.

Nummer 10 bevat bijdragen van Rob Doeve over de digitale identiteit, Rob

Punselie over de vooraanstaande rol van tekst op een website, Eric Tiggeler over het rechte gebruik van ontkenningen en over het gebruik van Engelse termen in advertenties, Pyter Wagenaar over etiquette op het internet, Nico Gietema en Monique Ligtenberg over de leesbaarheid van juridisch taalgebruik en Ton den Boon over het voorvoegsel *e*(lectronisch). Rob Doeve heeft een column over wie de jeugd heeft.

In nummer 11 vraagt Nathalie Beex zich af of e-mail een zegen of een vloek is, pleit Rob Punselie voor structuur in de website, signaleert Eric Tiggeler enkele gevallen van niet-verwijzend *hij*, vergelijkt Margot Vanderstraeten alinea’s in een tekst met kamers in een huis, introduceert Ko van den Boom de Grote Van Dale op CD-rom, waarin het woord *medaillespiegel* niet is opgenomen, en ergert Jaap Stiemer zich aan het gebruik van *steeds meer*. Albert Hoffstädt maakt de balans op tussen nieuwe Engelse woorden en verdwenen Nederlandse.

In nummer 12 geeft Mariët Hermans advies voor het schrijven van adviesrapporten, blik Rob Punselie terug en vooruit op de webtekst, wijst Eric Tiggeler erop dat niet zaken maar aantallen stijgen of dalen en herschrijft hij een reactie op een klachtenbrief, inventariseert Ko van den Boom clichés uit de sportwereld en blik Ton den Boon terug op het taalveranderingsjaar 2000. Albert Hoffstädt vindt dat er nog veel te doen is als de Van Dale Taalbrief is opgeheven, hetgeen na dit nummer een feit is.

Peter Houtlosser

Nieuws uit het vakgebied

Promoties

Op 18 december 2000 is Reinier Cozijn aan de Katholieke Universiteit Brabant gepromoveerd op het proefschrift *Integration and inference in understanding causal sentences*. Promotores waren prof. dr. L. Noordman en prof. dr. W. Vonk.

Op dinsdag 16 januari 2001 heeft Marjan Huisman aan de Vrije Universiteit met succes haar proefschrift *Besluitvorming in vergaderingen. Organisaties, interactie en taalgebruik* verdedigd. Promotor was Prof. dr. Th.A.J.M. Janssen, copromotores waren dr. H.J. Mazeland en dr. J.A. Neuijen.

Oraties

Op 9 februari 2001 heeft Antoine Braet ter gelegenheid van zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van de retorica bij de leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam zijn oratie *Argumenteren of amplificeren: een vals dilemma. Over nut en noodzaak van anekdotische argumentatie* gehouden.

Congressen

Call for papers for the Fifth International Conference on Argumentation
Van 25 tot en met 28 juni 2002 zal aan de Universiteit van Amsterdam de *Fifth International Conference on Argumentation* worden gehouden. Het congres wordt georganiseerd door de International

Society for the Study of Argumentation (ISSA). De officiële inschrijving vindt plaats op woensdagavond 25 juni. Op de drie daaropvolgende congresdagen zullen rond de 300 sprekers in parallelle sessies lezingen houden over filosofische, theoretische, analytische, empirische en praktische aspecten van onderzoek naar argumentatie. Elke congresdag opent met een key-note speech in de aula van de universiteit (Lutherse Kerk). De key-note speeches worden gehouden door Ralph Johnson (University of Windsor), Michael Leff (Northwestern University) en Christian Plantin (Université Lyon Lumière).

De congresorganisatie nodigt iedereen die op het congres een lezing wil houden uit vóór 1 november 2001 een engelstalige samenvatting van zijn of haar lezing in te sturen, bij voorkeur door gebruik te maken van het elektronische formulier op de conferentie-website (<http://www.hum.uva.nl/issa>). De lezingen dienen over oorspronkelijk onderzoek te rapporteren dat niet eerder is gepubliceerd. Voor het houden van een lezing is 20 minuten beschikbaar, voor het beantwoorden van vragen 10 minuten. Nadere informatie kan worden verkregen op de conferentie-website of bij Babette Gores, leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, tel. 0205254716, fax 0205254644, email: issa@hum.uva.nl.

Tijdschrift voor Taalbeheersing
jaargang 23, nummer 1
maart 2001

Inhoud

ARTIKELEN

Ted Sanders

*Structuursignalen in informerende teksten.
Over leesonderzoek en tekstadviezen* 1

Susanne Gerritsen

*De analyse van verzwegen argumenten.
Een bespreking van recent onderzoek* 22

Michaël Steehouder

*Achter de knoppen. Over technische communicatie
en communicerende technici* 41

BOEKBEOORDELINGEN

Paul Gillaerts

Catherine Nickerson. Playing the corporate language game. An investigation of the genres and discourse strategies in English used by Dutch writers working in multinational corporations. 49

Willem van Belle

Luuk Lagerwerf. Effects on coherence and discourse structure. 55

SIGNALERINGEN 60

UIT DE TIJDSCHRIFTEN 74

NIEUWS UIT HET VAKGEBIED 81

Samenvatting

Dit artikel gaat over het spanningsveld tussen communicatie-adviezen en ontwerprichtlijnen enerzijds, en 'fundamenteel' onderzoek naar schriftelijke communicatie anderzijds; meer specifiek gaat het over de relatie tussen leesonderzoek en tekstadviezen. Het spitst zich toe op de rol van explicitering van de tekststructuur in informerende teksten, en met name op relationele structuursignalen, die de coherentierelaties tussen de tekstdelen expliciet maken (connectieven en signaalwoorden of -zinnen). Daarover worden veel adviezen gegeven, zonder dat die duidelijk gefundeerd zijn. Een literatuuroverzicht en een bespreking van twee experimenten laten zien dat het theoretisch plausibel is dat signalen helpen bij het lezen, omdat ze de lezer instrueren bij de constructie van coherentie. Bovendien kunnen dergelijke signalen, met name wanneer positief causale relaties worden geëxpliciteerd, leiden tot snellere verwerking van tekstuele informatie, zonder dat dit ten koste gaat van tekstbegrip. Verder onderzoek wordt besproken, alsmede de bruikbaarheid van dergelijk leesonderzoek als fundament voor schrijfadvisen over begrijpelijkheid.

Samenvatting

In dit artikel wordt ingegaan op het recente onderzoek naar verzwegen argumenten. Nadat twee traditionele benaderingen zijn beschreven, wordt de discussie over het onderscheid tussen deductie en inductie en de consequenties hiervan voor verzwegen argumenten besproken. Vervolgens komt de verwarring over de gebruikte termen en definities aan de orde. Daarna wordt ingegaan op het idee van het verzwegen argument als zogenoemde *gap-filler* en op het onderscheid tussen '*used premises*' en '*needed premises*'. Ten slotte wordt besproken welke rol de context speelt in een analyse van verzwegen argumenten en welke relatie er is tussen argumentatieschema's en verzwegen argumenten.

Samenvatting

In zijn oratie schetst Steehouder het onderzoek naar instructieve teksten dat aan de Universiteit Twente wordt gedaan. Daarin staan inhoud, structuur, stijl en vormgeving van technische instructies centraal. In het eerste deel wordt ingegaan op onderzoek naar het gebruik en de effecten van declaratieve informatie. Die informatie blijkt zeker aandacht van lezers te krijgen en leidt tot een beter mentaal model bij de lezers - maar niet onder alle omstandigheden. Een ander onderzoeksthema betreft de verschillende lezersrollen die in instructies te onderscheiden zijn, met name die van operator en gebruiker. Vermoed wordt dat de keuze van lezersrollen invloed heeft op de motivatie om aandacht te besteden aan de instructies. In het tweede deel van de oratie gaat Steehouder in op de organisatorische context waarin technisch-instructieve teksten worden geproduceerd. Hij stelt dat in bedrijven en organisaties dikwijls sprake is van "documentatie" (waarbij het vastleggen van gegevens en procedures vooropstaat) en minder van "communicatie" (waarbij het sturen van gebruikersgedrag voorop staat).

Medewerkers aan dit nummer

- W. van Belle**, hoogleraar Nederlandse taalkunde, departement linguïstiek KU Leuven, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven
- W. Blokzijl**, docent vakgroep Communicatie en Kennisoverdracht TUD, Kanaalweg 2b, 2628 EB Delft
- R. Geel**, universitair docent Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- S. Gerritsen**, docent communicatieve vaardigheden, Stationsweg 109, 1852 LN Heiloo
- P.A.K. Gillaerts**, hoogleraar Katholieke Vlaamse Hogeschool, Sint-Andriesstraat 2, B-2000 Antwerpen
- Y. Halink**, zelfstandig tekstschrijver, Kerkdwarspad 7, 2042 HD Zandvoort
- B. Holleman**, universitair docent Utrechts instituut voor Linguïstiek UiL OTS, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- H. Jansen**, universitair docent opleiding Nederlands UL, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.
- H. den Ouden**, assistent in opleiding sectie Tekstwetenschap, KUB, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
- K. van Oyen**, docent vakgroep Communicatie en Kennisoverdracht TUD, Kanaalweg 2b, 2628 EB Delft
- M. Philippa**, universitair docent leerstoelgroep Nederlandse Taalkunde UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- M. Pit**, assistent in opleiding Utrechts instituut voor Linguïstiek UiL OTS, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- T.J.M. Sanders**, universitair hoofddocent Utrechts instituut voor Linguïstiek UiL OTS, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- N. van der Sijs**, publicist, Hooghiemstraplein 103, 3514 AX Utrecht
- M.F. Steehouder**, hoogleraar Technische communicatie, afdeling Communicatiewetenschap WMW, UT, Postbus 217, 7500 AE Enschede